

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені ІГОРЯ
СІКОРСЬКОГО» Факультет соціології і права Кафедра соціології**

«На правах рукопису»
УДК _____

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри _____

П. В. Кутуєв

«__» _____ 2018 р.

**Магістерська дисертація
на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 054 «Соціологія»
на тему: «Середній клас в Україні: передумови, проблеми, перспективи в
умовах модернізаційних зрушень»**

Виконала:
студентка IV курсу, групи СЛ-61м
Науменко Анастасія Василівна

(підпис)

Керівник:
доцент, к. філос. н., доцент
Пиголенко І. В.

(підпис)

Рецензент:
доцент, к. філос. н., доцент
Архипова Є. О

(підпис)

Засвідчую, що у цій магістерській дисертації
немає запозичень з праць інших авторів без
відповідних посилань. Студентка

(підпис)

Київ – 2018 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СЕРЕДНІЙ КЛАС» В СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	15
1.1. Історія тлумачення та розвиток теоретичних уявлень про середній клас.....	15
1.2. Особливості аналізу класової системи в розрізі вивчення середнього класу.....	25
1.3. Сучасний стан класової динаміки та тенденції функціонування середнього класу.....	32
РОЗДІЛ 2. ІМПЕРАТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КЛАСОВИХ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....	43
2.1. Становлення середнього класу в Україні: особливості та характеристика.....	43
2.2. Проблематика ідентифікації середнього класу в Україні.....	48
2.3. Майбутнє середнього класу в Україні: культурний та соціальний виміри в період трансформацій.....	53
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПРИКЛАДІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕД МЕШКАНЦІВ МІСТА ЧЕРНІГОВА.....	60
3.1. Програма дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігова)».....	60
3.2. Порівняльний аналіз результатів дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігова)» у 2016 та 2018 роках.....	66
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ.....	90

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-науковою програмою Спеціальність (спеціалізація) – 054 «Соціологія» («Соціологія модернізації та науково-технічного розвитку»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

П. В. Кутуєв

«___» _____ 2018 р.

ЗАВДАННЯ

на магістерську дисертацію студентці

Науменко Анастасії Василівні

1. Тема дисертації: «Середній клас в Україні: передумови, проблеми, перспективи в умовах модернізаційних зрушень», науковий керівник дисертації Пиголенко Ігор Вікторович, кандидат філософських наук, доцент затверджені наказом по університету від «16» березня 2018 р. №949-с.
2. Термін подання студентом дисертації: 11.05.2018 року.
3. Об'єкт дослідження: соціальна структура населення України та статуснопозиційні характеристики соціальних груп, що мають стратифікаційні ознаки середнього класу.
4. Предмет дослідження: теоретичні, методичні та практичні питання щодо соціальних механізмів становлення та функціонування середнього класу, як частини українського суспільства в умовах модернізаційних зрушень.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
 - Узагальнити знання про місце середнього класу в структурі суспільства від перших згадок до сьогодення;

- Визначити основні теоретико–методологічні підходи до аналізу соціальної структури суспільства в соціологічній теорії;
- Розглянути основні тенденції функціонування середнього класу в світі та в Україні;
- Проаналізувати результати соціологічного дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігів) в 2016–2018 роках»;
- Синтезувати критеріальні ознаки середнього класу в структурі сучасного українського суспільства.

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу:

- 1) Розподіл населення м. Чернігова за статтю і віком;
- 2) Інструментарій дослідження (бланк інтерв'ю);
- 3) Інструментарій дослідження (інструкція для інтерв'юера);
- 4) Розподіл відповідей респондентів по досліджуваним критеріям у дослідженнях 2016 та 2018 років (порівняльні таблиці);
- 5) Розподіл відповідей респондентів по досліджуваним критеріям у дослідженнях 2016 та 2018 років (порівняльні діаграми).

7. Орієнтовний перелік публікацій:

Науменко А. В. Динаміка класової само ідентифікації українців: середній клас в соціологічному вимірі (1994 – 2016 р.) / А. В. Науменко // Матеріали VII міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 29–30 листопада 2016 р.) Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності: тези доп. [Уклад.: А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв] – Київ; Одеса: Типографія «АйсПринт», 2016. – С. 252–254.

8. Дата видачі завдання: лютий 2018 року.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	Вересень–жовтень 2016 р.	
2.	Формування джерельної бази	Листопад 2016 – лютий 2017 р.	
3.	Складання розгорнутого плану	Січень-лютий 2017 р.	
4.	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету, мети та завдань дослідження)	Січень-березень 2017 р.	
5.	Підготовка першого розділу	Вересень 2017 – листопад 2017 р.	
6.	Підготовка другого розділу	Грудень 2017 р. – березень 2018 р.	
7.	Проведення соціологічного дослідження та аналіз зібраних даних	Березень 2018 р.	
8.	Підготовка третього розділу	Березень – квітень 2018 р.	
9.	Оформлення бібліографічного апарату	Квітень 2018 р.	
10.	Підготовка автореферату	Травень 2018 р.	

Студент

А. В. Науменко

Науковий керівник дисертації

І. В. Пиголенко

АНОТАЦІЯ

Науменко А. В. Середній клас в Україні: передумови, проблеми, перспективи в умовах модернізаційних зрушень. – Рукопис.

Магістерська дисертація на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Кафедра соціології. – Київ, 2018. – 99 с., 5 табл., 10 рис., 3 дод., список використаних джерел з 56 найменувань.

Магістерська дисертація присвячена проблемам формування та ідентифікації середнього класу в структурі суспільства в історичній перспективі. Окрема увага приділена питанням визначення середнього класу в Україні на сучасному етапі, виділення його визначальних характеристик та процесу його формування.

У магістерській дисертації проведено порівняльний аналіз результатів досліджень середнього класу в структурі українського суспільства в 2016 та 2018 року серед населення міста Чернігова.

Ключові слова: середній клас, соціальна структура, клас, роль, позиція, нижчий середній клас, верхній середній клас, теорія класів, стратифікація, ідентифікація, суб'єктивний підхід, об'єктивний підхід.

ABSTRACT

Naumenko A. V. Ukrainian middle class: preconditions, problems, perspectives in terms of modernization. – Manuscript.

Master's thesis for Master's degree in specialty 054 "Sociology". - National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute ". Department of Sociology. - Kyiv, 2018. - 99 p., 5 tables, 10 images, 3 add., list of used sources consists of 56 items.

Master's thesis is devoted to the problems of middle class formation and identification in the society structure through the historical perspective. Particular attention is paid to the issues of middle class definition in Ukraine nowadays, the identification of its determining characteristics and the processes of its formation.

Master's thesis includes comparative analysis of the Ukrainian middle class research results from 2016 and 2018 researches among the population of Chernihiv city.

Key words: middle class, social structure, class, role, position, lower middle class, upper middle class, class theory, stratification, identification, subjective approach, objective approach.

ВСТУП

Актуальність теми.

В останні декілька років термін «середній клас» вийшов в міжгалузеву площину, його все частіше можна почути від політиків, журналістів, ведучих новин, проте він все рідше цікавить соціологів та дослідників. Така тенденція з одного боку не може не викликати занепокоєння, адже питання формування середнього класу та рішучі дії його представників, як у власних інтересах так і в інтересах держави мають бути у фокусі самого суспільства, влади, та науковців в першу чергу. З іншого ж боку, звертаючись до праць вітчизняних соціологів та спостерігаючи оточуючи нас дійсність, дуже натягнутим здається твердження про існування середнього класу в Україні.

Вкоріненою в суспільну свідомість є думка про те, що середній клас – головна складова громадянського суспільства, а громадянське суспільство в свою чергу – опора сучасної держави. Середній клас є не лише фундаментом стабільності суспільства, але й тим самим його суб'єктом, який є зацікавленим у злагодженій роботі інститутів, здатних її забезпечувати та обороняти, в першу чергу – інституту права. Окрім прагнення стабільності суспільства, середній клас має виступати стабілізуючим механізмом задля запобіганні його поляризації за будь-якою ознакою, тобто забезпечувати соціальну справедливість та стежити за дотриманням прав і свобод людини та громадянина. В цих вимірах середній клас має бути першим прошарком суспільства, який зацікавлений у правовому та соціальному характері держави, оскільки тільки така держава спроможна через принципове дотримання прав і свобод людини забезпечити соціальну справедливість.

Прагнення представників середнього класу забезпечити та підтримувати стабільність у всіх сферах суспільного життя є наслідком того, щоби лише за таких умов можливе існування середнього класу у суспільстві. Інакше кажучи, середній клас є рушійною силою, яка працює на благо всього суспільства,

стабілізуючи та контролюючи дії механізму під назвою держава. З цього взаємозв'язку витікає питання: стабільність функціонування інститутів держави є причиною появи та закріплення середнього класу, чи навпаки, середній клас є причиною стабільного функціонування суспільства та всіх інституцій держави. Саме на це питання дасть змогу відповісти ґрунтовне вивчення процесу формування середнього класу в Україні.

Питання формування прошарку середнього класу неможливе без встановлення взаємозв'язків критеріїв та характеристик, що є визначальними для його представників. На нашу думку класична тріада визначальних для представників середнього класу характеристик «освіта - дохід - доступ до влади» в українських реаліях потребує доопрацювання. Трансформаційний період в якому наразі перебуває держава диктує необхідність переосмислення категоріального апарату визначальних характеристик, адже спадщина радянського минулого у всіх сферах життя наклала відбиток на суспільну свідомість населення та вкорінила явища, що не характерні сучасним західним суспільствам.

Окрім важливості переосмислення категоріального апарату для виділення середнього класу, неможливо не розглянути питання підходу до його ідентифікації. Ми переконані, що використання одного підходу, без комбінування, або без застосування додаткових методів збору соціологічних даних є неефективним для пізнання процесів формування та виділення середнього класу.

Актуальність теми магістерської дисертації обумовлена необхідністю розробки методології аналізу появи середнього класу з врахуванням специфіки нелегкого періоду трансформації, який переживає Україна сьогодні. Формування методичних підходів і побудова павутини взаємопов'язаних характеристик, які описують якісну чисельність, розміри та структуру середнього класу, що в подальшому допоможуть досягнути масштаби середнього класу в Україні також вказують на неабияку міру актуальності теми дослідження. Крім того,

необхідність розробки практичних рекомендацій щодо пріоритетів державної реформаційної законодавчої політики, спрямованої на формування чисельного, якісного та потужного середнього класу в Україні вказують на актуальність обраної теми.

Питання становлення та посилення сили середнього класу в Україні має декілька аспектів. З наукової точки зору це питання теоретичного визначення соціально-економічних витоків та історичної місії середнього класу в суспільстві, а в методологічному аспекті - це розробка стратифікаційних індикаторів щодо його визначення, як суб'єкту вивчення та аналізу.

Часткове вирішення, а подекуди і відсутність рішення цих питань найбільшою мірою свідчать на користь актуальності обраної теми дослідження.

Об'єктом дослідження виступає соціальна структура населення України та статусно-позиційні характеристики соціальних груп, що мають стратифікаційні ознаки середнього класу.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні питання щодо соціальних механізмів становлення та функціонування середнього класу, як частини українського суспільства в умовах модернізаційних зрушень.

Метою дослідження є дослідження середнього класу на основі соціологічного, історичного та емпіричного аналізів категорії «середній клас» і визначення особливостей його розвитку, а також, спираючись на дані соціологічних досліджень, оцінка розміру середнього класу в Україні.

Відповідно до поставленої мети було виділено такі **завдання дослідження**:

- простежити зародження та еволюцію категорії «середній клас», починаючи від протосоціологічного періоду наукового пізнання;
- узагальнити знання про місце середнього класу в структурі суспільства від перших згадок до сьогодення;
- визначити основні теоретико-методологічні підходи до аналізу соціальної структури суспільства в соціологічних теоріях другої половини ХХ

- – початку ХХІ ст. та місця в ній середнього класу;
- розглянути основні тенденції функціонування середнього класу в світі;
- прослідкувати основні напрямки та змодельовати майбутнє

- середнього класу в світі та в Україні зокрема;
- проаналізувати результати соціологічного дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігів) в 2016-2018 роках»;
- з'ясувати особливості та головні тенденції формування середнього класу в Україні;
- синтезувати критеріальні ознаки середнього класу в структурі сучасного українського суспільства;
- визначити систему економічних інтересів середнього класу, виявити його характерні особливості;
- розробити рекомендаційний перелік заходів, мета яких – формування та вкорінення сильного та впевненого середнього класу в Україні.

Наукова розробленість проблеми дослідження. Вивченню середнього класу присвячено чимало робіт вчених, від зародження перших уявлень про суспільство у античних мислителів до прогнозів про майбутній розвиток суспільства сучасних футурологів. До теми структури суспільства та ролі в ньому середнього прошарку зверталися у своїх працях ще давньогрецькі мислителі - Аристотель, Платон та Евріпід. Подальші праці, що висвітлювали середній клас належали Дж. Локку, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббсу. Серед зарубіжних дослідників, у працях яких можна віднайти більш глибокі розробки методологічних підходів до аналізу класової системи, потрібно виділити праці К. Маркса та М. Вебера. Також питанню середнього класу присвячені дослідження зарубіжних класиків соціології. Крім того значний внесок у вивчення середнього

класу у XX столітті зробили: М. Арчер, Дж. Блау, М. Севедж, Р. Льюїс, Дж. Коул, Дж. Голдторп, Е. Гоулднер, М. Ківінен, Е. Райт та Р. Колінз.

Значно менш фундаментально вивченим є становлення середнього класу в процесі трансформації суспільних відносин в суспільствах пострадянського простору, значний внесок в який зробили Т. Заславська та Р. Громова. Серед українських соціологів проблематиці теоретичних основ формування, функціонування та визначення середнього класу саме в Україні присвятили роботи такі науковці, як: О. Куценко, О. Рахманов, С. Оксамитна, С. Макєєв, О. Симончук, В. Паніотто, М. Шаповал, В. Коломийчук, Є. Головаха. Низка праць присвячена осмисленню природи і тенденцій розвитку середнього класу в Україні. Переважною емпіричною базою вивчення середнього класу на теренах України слугують моніторинги суспільної думки Інституту соціології НАН України та дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Методи дослідження. Методологічну основу магістерської дисертації склали загальнонаукові принципи історизму та соціального детермінізму. Були використані комплексний та історично-генетичний підходи до вивчення соціально-стратифікаційних процесів. Важливу роль відіграв порівняльно-історичний метод, що дозволив виявити особливості походження та еволюції категорії «середній клас» в соціологічній науці. За допомогою системного підходу були досліджені визначальні елементи категорії «середній клас». Також для розуміння рушійних процесів українського соціуму використовувалися соціологічні теорії соціальних змін у суспільствах в період трансформації. Крім того були використані спеціальні методи, зокрема метод логічного узагальнення (дозволив синтезувати найбільш характерні індикатори, що визначають середній клас), метод синтезу (дозволив визначити наявний стан визначальних характеристик представників середнього класу в Україні), моделювання (дозволив розробити класифікаційну модель узагальнюючих чинників формування середнього класу за критеріальними ознаками),

статистичні методи (дав змогу визначити кількісний склад представників середнього класу в Україні).

Емпіричною базою дисертаційної роботи є аналіз даних авторського дослідження, зокрема опитувань 2016 та 2018 років на тему «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігова)» ($n = 200$).

Наукова новизна результатів, одержаних в дисертації:

- набули подальшого розвитку підходи до ідентифікації середнього класу;
- набув подальшого розвитку суб'єктивний підхід до виділення середнього класу в українському суспільстві;
- вдосконалено соціологічну концептуалізацію поняття «середній клас» в Україні;
- вперше проведено дослідження середнього класу в місті Чернігів та проаналізовано динаміку змін оцінки населенням складу середнього класу;
- вперше на основі суб'єктивного підходу встановлена чисельність середнього класу в обласному центрі Чернігівської області, та проведено порівняльний аналіз його чисельності протягом 2016 - 2018 років.

Теоретична цінність роботи. Результати дослідження феномену середнього класу в Україні шляхом визначення категоріальних ознак його ідентифікації дають змогу поглибленого вивчення чинників та процесів формування середнього класу та принципів його функціонування. Розроблений в ході емпіричного дослідження підхід до визначення критеріїв виділення середнього класу може набути подальшого розвитку в теоретичних працях на тему методів дослідження.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть слугувати базисом для розробки заходів, що вирішували б існуючі проблеми формування та закріплення середнього класу як чисельної та потужної верстви українського суспільства. Розроблена модель категоріальних ознак може бути використана у емпіричних дослідженнях структури середнього

класу, мотивів поведінки та установок його представників. Шляхом застосування комбінації методів можливе подальше глибинне вивчення ціннісних орієнтацій представників середнього класу в Україні, що допоможе вивчити портрет представника середнього класу та зрозуміти яку роль середній клас відіграє в державній політиці та суспільному житті в Україні.

Структура та обсяг роботи. Відповідно до мети, поставлених завдань та логіки дослідження визначено структуру роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що нараховує 56 найменувань. Магістерська дисертація викладена на 99 сторінках, з яких основного тексту – 75 сторінок, містить: 5 таблиць, 10 рисунків та 3 додатки.

Апробація результатів дисертації.

1. Науменко А. В. Динаміка класової само ідентифікації українців: середній клас в соціологічному вимірі (1994 – 2016 р.) / А. В. Науменко // Матеріали VII міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 29-30 листопада 2016 р.) Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності: тези доп. [Уклад.: А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв] – Київ; Одеса: Типографія «АйсПринт», 2016. – С. 252-254.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СЕРЕДНІЙ КЛАС» В СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Історія тлумачення та розвиток теоретичних уявлень про середній клас

Уявлення концепту класу, як частини сукупності людей з однаковими інтересами та схожим матеріальним станом існувало в уявленні людей ще задовго до появи соціології як науки та тим більше до появи терміну «клас».

Звертаючись до класичного розгортання історії соціологічної думки в розгляді історії поняття «середній клас», здається справедливим згадка про античних мислителів, які були першими джерелами протосоціологічного уявлення про класи в суспільстві, та середній клас зокрема.

Так, вважається, що давньогрецький поет та драматург Евріпід в приблизно 423 р. до н. е. вперше описав поняття наближене до сучасного розуміння про середній клас та класову стратифікацію у своїй трагедії «Благальні», виокремлюючи безпосередньо 3 класи в тогочасному суспільстві та описуючи їх характеристику. “У державі є три класи: по-перше, багатії, для міста від них немає користі, їм би лише для себе побільше. Але небезпечні і бідняки і чернь, коли своє з погрозою підіймають на заможних отруєне жало. Лише середній клас для міста опора; він законам підкоряється і владі” [23, С. 503].

Неможливий розгляд перших уявлень про класову структуру суспільства без звернення до праць давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля. Важливим аспектом розгляду їх поглядів на соціальну структуру суспільства є той факт що в сучасній їм Афінській державі панувало рабовласництво і раби були виключеними з політичних та економічних процесів, знаходилися поза межами суспільної ієрархії. Така жорстка стратифікація не враховувала значну частину населення, проте рабам не були властиві ті права та свободи, що мала вільна частина грецького полісу.

Платон у структурі суспільства виділяв три класи: філософи, воїни та робітники. Розподіл функцій для кожної страти був наступним: філософи – керівники держави (їх меншість); воїни – захисники, які мають розум і сміливість; робітники – більшість населення, яка окрім того щоб підкорятися владі та виконувати накази не здатний ні на що. Враховуючи кількісні характеристики такої структури ідеальної держави можна сказати, що Платон створив пірамідальну схему стратифікації. Забігаючи наперед, можна відзначити, що сучасне уявлення про розподіл класів в суспільстві за співвідношенням основної маси – середнього класу, в дечому нагадує платонівські погляди.

Учень Академії Платона, Аристотель, розширив погляди попередника та безпосередньо приділяв увагу середньому класу та його значенню в функціонуванні держави. Давньогрецький філософ виділяв три класи жителів міста – заможні, бідняки, середні. Саме від настроїв представників середнього прошарку на його думку залежала стабільність держави та її устрій. Перу Аристотеля належать слова: “Держава, що складається із середніх людей, матиме і найкращий державний лад ... Вони не прагнуть до чужого добра, як бідняки, і не зазіхають на те, що іншим належить, так як бідняки прагнуть до майна багатих” [15, С.394]. Аналогію поглядам на структуру суспільства по Аристотелю можна знайти в сучасній науці, адже такий розподіл населення де є багата меншість, якій відповідає незначна частина бідних громадян, а між ними знаходиться більшість з середнім достатком – вважається взірцевим варіантом диференціації суспільства.

Отже, середній клас в розумінні діячів античної епохи сприймався як повноправна частина античного суспільства. Хоча чіткого уявлення щодо ознак, характеристик та складу середнього класу ще не існувало, перші погляди на функції серединного прошарку суспільства та його значимість для благополучного існування держави.

В Європі в період Середньовіччя значний вплив на науку мала церква, релігійні догми диктували принципи життя людей та принципи пізнання дійсності. Біблійне вчення витіснило науку, поставивши її собі на службу. Феодальна система, що панувала в Середні віки, унеможлиблювала існування середнього класу, як такого. До появи торгівлі класова система складалася з двох прошарків: монархи та селяни. Феодали - великі землевласники, які складали собою вищий клас тогочасного суспільства. На землевласників працювали селяни та кріпаки, що віддавали частину урожаю та прибутку за право жити на землі феодала. В структурі середньовічного суспільства над феодалами існували лише представники монархії, які розподіляли землі та керували державою, та церква, що підтримувала владу та знаходилась в деякому сенсі поза та над структурою суспільства.

На відміну від феодального ладу у сільській місцевості, в містах, з появою торгівельних відносин, виділився клас купців, що і став середньою ланкою середньовічного суспільства. Розвиток торгівлі, поява торгівельних шляхів сприяв зростанню середньовічних міст, в яких і проживав тогочасний середній клас. Величезну прірву між знаттю та біднотою заповнив новостворений прошарок що складався з купців та ремісників, які представляли собою кваліфікованих селян та робочих.

Розглядаючи питання місця середнього класу в житті середньовічної держави, важко говорити про його пряму функцію по контролю діяльності влади та підтримання правового справедливого ладу. Характерна Середньовіччю контролюючо-панівна роль церкви вносила свої корективи в суспільний лад та устрій суспільства, проте урбанізація та поява торгівельних відносин сприяли в подальшому розвитку суспільних відносин та більшою стратифікації суспільства появою нових його прошарків.

Прототипом сучасного нам по значенню середнього класу в Європі епохи Нового часу був так званий "middling sort" («серединний прошарок»). Цей термін отримав своє розповсюдження з Англії в період з XVI по XVIII століття.

Визначити «серединний прошарок» можна наступним чином – це незалежні торгові домогосподарства, які заробляють за рахунок власної праці торгуючи власнотвореними продуктами (фермери, ремісники) або ж за рахунок професії, яку вони отримали завдяки навчанню (торговці, адвокати, аптекарі). Представники цього прошарку завжди працювали самі на себе та ідентифікували себе з домогосподарством, що було «центром» їх діяльності. На чолі таких господарств стояв чоловік, який забезпечував безпеку та достаток всій родині [2, С.3].

Можна побачити що клас, який з'явився у XVI столітті на Британському острові був нічим іншим, як класом приватних підприємців, що були незалежними сам по собі та працював заради власного добробуту. Саме таким зараз є уявлення про представника середнього класу.

Філософи епох Нового Часу та Просвітництва, серед яких можна згадати Джона Локка та Жан-Жака Руссо започаткували в соціальній науці розгляд питання соціальної нерівності та як наслідок стратифікації.

Дж. Локк, будучи прихильником теорії суспільного договору у своїй праці «Два трактати про правління» дав розвиток ідеям лібералізму, природності влади і власності. Також важливим був розвиток ідей про громадянське суспільство [31]. Фрідріх Енгельс характеризував значення праць Локка наступним чином: «Локк був захисником інтересів буржуазії та ідеологом соціально-класового компромісу, яким завершилося перетворення суспільства Англії з феодального на капіталістичне» [32, С.45].

Роздуми в працях англійського філософа дали змогу говорити про явища, безпосередньо необхідні для формування середнього класу в суспільстві, та як наслідок дали поштовх для розвитку політичних поглядів та появи нових теорій про суспільство. Сучасна йому Англія зі своїм суспільним устроєм та економічним розвитком була влучним полем для розробки ідей про соціальну стратифікацію та місце кожного прошарку суспільства в житті держави.

Жан-Жак Руссо – представник епохи Просвітництва в праці «Роздуми про походження нерівності» виділяв два джерела нерівності в суспільстві: фізичне – те що дається природою, та що не можна змінити та політичне – те чого людина досягає шляхом влади [39].

Тож можна сказати, що цей період в історії суспільно-філософських вчень характеризується розвитком ідей суспільного договору та розгляду нерівності крізь призму влади та власності. Мислителі того часу достатньо чітко усвідомлювали наявність у суспільстві не рівних за своєю суттю соціальних класів і прошарків, що обумовлювали соціальну несправедливість та проблеми в суспільстві. Систематизованої теоретичної бази вчень про середній клас на той час ще не існувало, але склалися умови для розробки теорії класів та теорії стратифікації.

Важливою віхою у вивченні середнього класу є 1745 рік, коли термін «середній клас» вперше згадується в памфлеті торговця з Лондона, Дж. Бредшоу під назвою «Набір заходів задля запобігання відтоку ірландської вовни у Францію». Середній клас в памфлеті згадується в контексті його формування завдяки зростанню виробництва одягу з бавовни, та розгортанню плану економічних заходів, що сприяли б збільшенню виробництва ірландської вовни та експорту її закордон [3]. Необхідно відзначити, що розвиток виробництва у країні, який сприяє розвитку економіки є прямою причиною покращення економічної складової життя населення та появи середнього класу

Клас буржуазії - власників, які заробляють на доходах від власності (засобів виробництва, землі, цінних паперів, нерухомості) з часів своєї появи в Середні віки, як містян, до середини XIX століття значно структурувався, закріпився та став прогресивною частиною суспільства, яка була рушійною силою змін суспільного ладу. Провідну роль клас буржуа відіграв у ряді буржуазно-демократичних революцій в Західній Європі, зокрема Англійська XVII ст., Французька кінця XVIII ст. та Американська XVII ст. Всі вони мали

на меті зміну суспільного ладу з феодального або його залишків на капіталістичний.

За своїм внутрішнім розшаруванням буржуазія поділялася на:

- дрібну — підприємці, які самі працюють, або залучають невелику кількість робітників;
- середню — власники невеликих підприємств, крупні представники вільних професій;
- велику — власники з найманими керівниками підприємств, безпосередньо не керують та мають великий штат працівників.

Власність та незалежність – визначальні риси представників середнього класу, який на даному етапі складали дрібні та середні буржуа. На противагу тогочасній буржуазії з'являється клас найманих робітників, який скоріше можливо ідентифікувати з нижчим класом.

Найбільшого розвитку класова теорія отримала у вченні Карла Маркса. Спираючись на теорії доби Просвітництва мислитель присвятив велику увагу питанню вивчення класів і причин класового поділу суспільства, він не ставив за мету чітко визначення середнього класу. Маркс вважав, що разом із зростанням промисловості збільшується робочий клас, а “всі інші класи занепадають і знищуються” [34].

На нашу переконливу думку в контексті марксистського вчення неможливо говорити про виділення «середнього класу», адже за К.Марксом суспільство ділиться на два антагоністичні класи: класексплуататорів (буржуа) та клас тих кого експлуатують (пролетаріат). Всі ті, хто так чи інакше опинився між цими двома класами (дрібна буржуазія, великі землевласники), згідно теорії, тяжіють до одного чи іншого класу, проте не можуть розглядатися окремо, а тим паче інтерпретуватися як третій, середній клас. Розгляд дрібних буржуа як представників середнього класу притаманний марксистам, хоча сам К.Маркс відстоював двокласову систему.

Значний доробок у розвиток ідей соціальної стратифікації та соціальних класів, зокрема, вніс Макс Вебер. У своїх працях під середнім класом німецький соціолог розумів всіх хто “володіє всіма видами власності або є конкурентоспроможним на ринку праці завдяки відповідній фаховій підготовці” [19, С. 154].

Згідно М.Веберу, поділ на класи відбувається не лише на основі доступу до засобів виробництва, але і економічними відмінностями, що не мають відношення до власності, серед яких – майстерність та кваліфікація, що обумовлюють зайнятість людини в певній сфері. Саме в розширенні теорії класової стратифікації новим критерієм поділу на класи принципово відрізняється вчення Вебера від марксизму.

Новий підхід до поділу суспільства на класи на основі розгляду професіоналізму та кваліфікації обумовив якісно новий підхід до виділення середнього класу як окремої соціальної групи населення.

М. Вебер виділяв наступні чотири соціальні класи: привілейований клас ,який володіє власністю та має високий рівень освіти; бідна буржуазія; робітники кваліфікованої праці (середній клас); робітники що зайняті в механізованій праці [14].

Наразі саме веберіанське тлумачення середнього класу отримало найбільшого розповсюдження і звучить як «широка група людей, що в економічно-соціальному сенсі знаходиться між робітничим та вищим класами» [12].

Британський філософ, історик і соціолог Арнольд Тойнбі підкреслював, що сучасна йому західна цивілізація – це цивілізація середнього класу, та вважав, що суспільство Заходу стало сучасним лише після того як йому вдалося створити багато чисельний середній клас [51].

Американські соціологи Мелані Арчер та Джудіт Блау стверджували, що поява та вивчення середнього класу у звичному нам розумінні відноситься до першої половини ХІХ століття, описали цей процес у праці «Формування класу

в XIX столітті в Америці: історія середнього класу». Вони також визначали, що важливим свідченням появи середнього класу виступало комплексне об'єднання соціально-економічного статусу, культури праці, самоідентифікації та нефізичного характеру праці. В той же час поява вже масового середнього класу тісно пов'язана з переходом до пізньо-індустріального етапу розвитку суспільства. Так, збільшення виробничих сил та нові технології затребували наявність значної кількості висококваліфікованих фахівців в безлічі сфер професійної діяльності, а поява великих комерційних бізнесів диктувала появу висококваліфікованих менеджерів, здатних займати позицію управлінців. Все вище зазначене слугувало причиною появи середнього класу – прошарку висококваліфікованих фахівців, працівників нефізичної праці та освічених управлінців [1]. Зростанню нового соціального прошарку та суб'єкта соціальних відносин - середнього класу сприяла і державна соціально-економічна політика. В цьому сенсі в 1930-х рр. в США «Новий курс Рузвельта» та в 1950-х роках в Західній Європі виникнення «держав загального добробуту» змінилася сама модель державної соціально-економічної політики: пріоритетом державної політики стала підтримка середнього класу, на відміну від допомоги бідним.

Звертаючись до питання складу представників середнього класу цього періоду, необхідно розглянути вчення французького соціолога Моріса Альбукса. Вивчаючи та описуючи склад середнього класу в Франції в 1939 році, вчений відносив до нього три основні верстви - ремісників, чиновників та службовців. Окрім того, згідно його класифікації, до середнього класу належали працівники сфери медицини, представники мистецтва та дрібні підприємці [55].

В другій половині XX століття зі зростанням частки середнього класу серед населення тарозмаїттям професійних статусів його безпосередніх представників пов'язано розвиток досліджень, в яких виділення середнього класу проводилося не за професійним статусом та не на основі самовизначення респондента, а в рамках підходу, що отримав назву нововеберіанського. Цей підхід залучав до

визначення представників середнього класу багатий комплекс критеріїв. Також в рамках даного підходу існувало два його розгалуження:

1) Вивчення базувалося на врахуванні при виділенні середнього класу ряду критеріїв з провідною роллю соціально-економічного статусу (дослідження Рой Льюїс та Ангус Мод). Вони вказували що при виділенні середнього класу необхідно враховувати безліч факторів - освіту, вимову, зовнішній вигляд, хобі респондента, проте основою виділення слугували саме економічні показники грошової власності, майна та доходів [7].

2) В центрі вивчення знаходяться специфічні соціально-професійні статуси, на другий план відходить фінансове та майнове становище індивіда (дослідження Джорджа Дугласа Говарда Коула).

Дж. Д. Г. Коул відносив до середнього класу підприємців, партнерів з вагомою часткою та директорів бізнесу в сферах виробництва, торгівлі, фінансів, а також адміністраторів, менеджерів, технічних працівників та бухгалтерів в цих же сферах. Окрім того, на його думку до середнього класу можна було віднести представників таких професій, як лікарі, юристи, офіцери, а також верхні прошарки викладачів, держслужбовців, власників магазинів, готелів та студентів [4].

Фінський соціолог Марку Ківінен, розмірковуючи про західний середній клас, стверджував, що “більша частина економічно активного населення капіталістичних країн — наймані працівники, а середній клас — найбільш привілейовані їх групи. Ресурси влади нових середніх класів тепер пов'язані не з власністю, а з професійними навичками і стратегіями” [26, С. 13].

З вище наведеного можна підсумувати, що характерними рисами західного середнього класу першої половини XX століття виступали: нефізичний характер праці, рівень освіти, специфічні навички та вміння, а також здатність організовувати власну працю та усвідомлення себе, як представника середнього класу.

Важливою характеристикою другої половини XX століття є доступність освіти та перехід до пізньо-індустріального суспільства з якими, на думку науковців, можна пов'язати стрімкий розвиток сфери послуг. Завдяки даним процесам, чисельність середнього прошарку на Заході значно збільшилася, та почала за розмірами наздоганяти робітничий клас. Для даного періоду історії вивчення класової структури суспільства було характерним виділення двох визначальних концепцій середнього класу, згідно яких:

- 1) середній клас повинен був зростати та в результаті домінувати в соціальній структурі індустріального суспільства;
- 2) середній клас мав «вбудовуватися» в робітничий, та за рахунок такої зміни кордонів в робітничому класі мав виділитися прошарок держслужбовців та управлінців.

Починаючи з 1980-х років, дослідники середнього класу продовжують більш детально класифікувати і розширювати межі середнього класу, у зв'язку з чим відбувається поступове стирання базисних уявлень про його структуру, процеси формування та склад.

Дослідження, виконані різними соціологами в кінці XX століття, показують відсутність єдиного бачення його сутнісної природи. Процесу розмивання меж середнього класу сприяє різноманіття тих верств, які є серединними, але ще не вписалися в межі середнього класу через не значну їх вивченість. Більше того, автори, захоплені поділом середнього класу на підгрупи як то в праці Майка Севеджа, Джеймса Барлоу, Пітера Дікенса та Тоні Філдінга «Власність, бюрократія та культура: формування середнього класу в сучасній Британії» [10], в результаті чого представляють соціальну структуру, яка виражається в об'єднанні різних по суті компонентів, які не мають базових єдиних рис. Отже, збільшується число спроб об'єднати структурні компоненти середнього класу, що в своїй природі володіють абсолютно різними характеристиками [30].

Ще однією особливістю вивчення середнього класу в кінці XX століття є питання скорочення середнього класу. Так, американський соціолог Ерік Олін Райт зазначав, що мала тенденцію до збільшення різниці між нижнім і верхнім середніми класами, а безпосередньо середній клас втрачає свій базис, що пов'язано з соціально-економічними кризами. В результаті таких змін постає питання про переосмислення існуючої соціальної структури. Крім того продовжує актуалізацію тенденція збільшення соціальної дистанції між вищим і нижчим класами, що обумовлена внутрішнім розшаруванням кожного з них [13].

В якості основної причини таких процесів змін виступають перш за все новий рівень і динаміка розвитку, що панували в світі в другій половині XX століття. Перехід до інформаційного суспільства, в якому разом з середнім класом все більше закріплюється клас «інформаційних працівників», котрі виконують свою роль у суспільстві та мають деякі схожі з професіоналами риси [54].

Ці зміни породили необхідність переосмислення всієї теоретикометодологічної бази для дослідження проблеми класового аналізу, на якому свою увагу сконцентруємо у наступному пункті.

1.2. Особливості аналізу класової системи в розрізі вивчення середнього класу

В дослідженнях середнього класу доречним є розгляд методологічного та дослідницького інструментарію такого аналізу, з тим, щоб відкрити простір для його розуміння та визначення шляхів вирішення проблеми формування та виділення середнього класу в структурі суспільства.

Перш ніж займатись вивченням структури та дослідженням поняття в будь-якій галузі наукового знання, необхідно вирізнити його визначення.

Що стосується поняття «середній клас», то в суспільно-політичних науках існує безліч його тлумачень, що відповідали різним етапам його вивчення та розробленості проблем формування та виділення. Проте вважаємо необхідним

згадати деякі з визначень, що існують на сучасному етапі пізнання класової структури загалом, та середнього класу, як її частини зокрема.

В найбільш узагальненому визначенні середній клас - група осіб, що має стійкий дохід, що є вичерпним задля задоволення власних матеріальних потреб, та в соціальній структурі суспільства знаходиться між нижнім та вищим класами.

Зазвичай характерним для представників середнього класу є:

- рівень доходів, що знаходиться на медіанному рівні по відношенню до статків в відповідному людині суспільстві;
- високий рівень освіти та професійна кваліфікація;
- проміжна позиція в суспільстві (між невеликою за чисельністю заможною і великою з низьким доходом частинами населення);
- усвідомлення себе як представника середнього класу, та самоідентифікація з середнім прошарком суспільства.

Таким чином, виходячи з аналізу існуючих представлень про „середній клас”, можна підсумувати, що середній клас – це сукупність соціальних груп, що займають середнє положення між вищим і нижчим прошарками, мають певний рівень матеріального достатку та економічної незалежності, вирізняються високим професійно-освітнім рівнем та демонструють позитивну економічну поведінку в умовах ринкової економіки.

На сучасному етапі розвитку напрямків визначення та формування середнього класу домінуючу позицію займає соціально-економічне визначення – середній клас виступає носієм демократичних свобод та є суб'єктом бізнесу.

В країнах старого світу, на які ми звикли орієнтуватись в визначенні норм та взірців класової структури, «середній клас» складається з прошарку матеріально забезпечених людей, який представлений не тільки середніми та дрібними власниками засобів виробництва, але й, що важливо найманими працівниками, спеціалістами, держслужбовцями, управлінцями, високооплачуваними робітниками та представниками вільних професій, які досягають висот в кар'єрному рості.

На протязі XX століття побачили світ наукові напрямки, що мали на меті вивчення різних аспектів формування та розвитку середнього класу, як частини соціально-економічного простору суспільства та важливого гравця суспільнополітичних змін.

Основними підходами, що дали розвиток теоріям класової стратифікації суспільства, стали вчення Карла Маркса та Макса Вебера, розглянемо їх більш поглиблено.

Перш за все необхідно відзначити їх спільні риси:

- обидва автори за основу розгляду брали соціально-економічні відносини;
- в теоретичних моделях обох авторів відзначався вплив цих відносин на матеріальні інтереси акторів;
- обидва теоретики розглядали класові відносини в якості основи солідарності (М. Вебер) або конфлікту (К. Маркс).

Принциповою відмінністю обох підходів є їх центральні ідеї – концепція експлуатації (К. Маркс) та ідея соціальної дії (М. Вебера) [50].

В концепції німецького теоретика К. Маркса головне місце займають виробничі відносини між гравцями. Саме виробничі відносини виступають основою взаємодії різних прошарків суспільства. Соціальна структура диктується типом виробничих відносин (відносин власності), що сформувалися в ході взаємодії протиборних класів.

Класовий аналіз в інтерпретації К. Маркса втілює в собі ієрархію положення індивідів по відношенню до економічних ресурсів. Таке відображення втілюється в стосунках експлуатації. Експлуатація – процес за допомогою якого в результаті нерівності у володінні та використанні ресурсів одна соціальна група має можливість отримувати і розпоряджатися коштами, створеними за допомогою зусиль іншої соціальної групи [50]. Більше того добробут експлуататорів наряду залежить від праці експлуатуємих ними робітників.

Експлуатація працює наступним чином: робочі не володіючи засобами виробництва, вимушені на незручних умовах продавати власну працю тим, хто цими засобами володіє, а капіталісти в цьому випадку отримують більший дохід від праці та привласнюють надлишок. В умовах таких взаємовідносин виникає антогонізм двох класів, що знаходяться так би мовити за різними сторонами баррикад – капіталістів та робітників. Така стратифікація має назву вертикальної одномірно, в основі неї лежить економічна характеристика – власність на засоби виробництва. В таких умовах дихотомії середньому класу немає місця, він виявляється поза цією ієрархією.

Отже, в основі теорії К. Маркса є виробничі відносини, що виражаються в процесі експлуатації та боротьбі на цій підстав двох класів – експлуататорів та експлуатуємих, і є основою марксистського базису аналізу класової системи.

При теоретичному аналізі поглядів Макса Вебера необхідно брати до уваги його центральну концепцію – теорію життєвих шансів та соціальної дії. Наріжний акцент класового аналізу німецьким соціологом ставиться не на виробництві, на відміну від К. Маркса, а на ринку. Ключовим у класовій стратифікації є аспект ресурсів, якими володіє індивід, за характеристиками ресурсі можуть бути як фізичними так і духовними. Саме на процесі обміну ресурсами і базуються відносини індивідів при соціальній взаємодії.

За М. Вебером питання соціальної стратифікації пов'язане з розподілом влади, наприклад, те що під силу одній людині на основі її влади, не завжди є можливим для іншої. Місце людини в суспільстві визначається залежно від володіння нею способу впливу на поведінку інших людей, за чи проти їх волі.

Соціолог виділяє три джерела соціальної ієрархії – клас, статус та партія. Визначальним в такому випадку є не економічна ознака, а культурні й соціальні особливості соціальних груп та індивідів, як представників цих соціальних груп. Такий підхід формує багатовимірну стратифікаційну модель, що складається з ряду шкал, які безпосередньо визначають місце індивіда в соціальній структурі суспільства [50].

Ресурси, якими володіє суспільство являють собою ту його складову, яка багато в чому визначається його розвитком, та в свою чергу сама здатна впливати на процеси, що в ньому відбуваються. В результаті ресурси що перебувають у розпорядженні суб'єктів соціальних відносин розглядаються як такі що визначають соціальну поведінку та є детермінантами формування прошарків в системі соціальної стратифікації. Окрім того, наприклад, О. Куценко визначає клас як «багаторівневе структурно-діяльнісне соціальне утворення, як соціальну силу, що виникає із нерівного розподілу структурних ресурсів у соціумі, котра здатна своїми діями змінити суспільство» [30]. Аналіз соціальних груп крізь призму їх ресурсної бази дає розуміння основи механізмів формування нової соціальної структури в сучасному соціумі, а отже – появу і вихід на більш значимі позиції тих соціальних груп, котрі володіючи ключовими ресурсами у сучасному суспільстві, відіграють в ньому роль лідерів. Адже «тип і кількість ресурсів, котрими людина володіє, визначає його можливість отримувати дохід в умовах ринкового обміну. Володіння засобами виробництва дає людям інші шанси, ніж володіння атестатами і дипломами, але обидві ці ситуації відмінні від простого володіння некваліфікованою робочою силою» [37, С. 27].

Таким чином, «ресурси – це те, що дозволяє кожному члену суспільства здійснювати практики, змінювати соціальні позиції і соціальні статуси» [35, с. 112], і в свою чергу відображатися на статусних та позиційних змінах цілих класів.

Саме цей ресурсний базис, який є джерело обміну в суспільстві та виступає основою для взаємодії індивідів був закладений в основу теорії соціальної стратифікації Макса Вебера.

Підходи Карла Маркса та Макса Вебера визначили подальший розвиток досліджень соціальної структури, та дали поштовх для розробки та вдосконалення їх моделей класового поділу суспільства наступними поколіннями соціологів.

Так, наприклад, Ерік Олін Райт – американський соціолог, представник неомарксизму, продовжив розвивати класовий підхід К. Маркса. Основою його підходу до аналізу класової структури лежить концепція експлуатації. Е. Райт розглядає експлуатацію, засновану на принципах:

- 1) принцип добробуту (добробут експлуататорів напряду залежить від старань експлуатованих);
- 2) принцип ексклюзії (асиметричне виключення експлуатованих від контролю над ресурсами виробництва);
- 3) принцип експропріації (привласнення експлуаторами здобутків роботи експлуатованих).

Принциповою відмінністю між відносинами експлуатації та їх відсутністю виступає залежність експлуататорів від роботи експлуатованих, вони не можуть отримувати прибуток без праці робітників, саме тому експлуатація є не лише базою для соціальних статусів, а й визначає модель взаємодії між протилежними класами.

Е. Райт відмітив також і той факт, що така залежність власників засобів виробництва від безпосередніх дій експлуатованих дає останнім певну владу. Соціолог також доповнює традиційний для марксистів поділ при класовому аналізі, та доповнює класичну для марксизму структуру суспільства (капіталісти, дрібна буржуазія, робітники) багатовимірною стратифікацією.

Неомарксист доповнює критерій володіння засобами виробництва, критеріями місця у владних відносинах і наявності знань і навичок. Тим самим його погляди тяжіють до веберіанської позиції, що зазначав і сам соціолог, проте вирішальним критерієм, що відносить її до немарксистської течії є центральна її ідея – виділення класових позицій в залежності від положення індивіда в стосунках експлуатації [50].

Так, при аналізі класової системи Е. Райт виділяє чотири основні класові позиції в структурі суспільства - капіталісти, робітники, дрібна буржуазія та

середній клас, який вміщує в собі всі суперечливі класові утворення, що не відносяться до трьох базисних класів [14].

Значний вплив теоретичних доробків К. Маркса та М. Вебера можна спостерігати в роботах британського соціолога Джона Голдторпа. В основі класових позицій соціології лежать відносини в економічній сфері, що безпосередньо бере основу з марксистської традиції. Проте головну позицію в класовій схемі Дж. Голдторпа займають відносини найму, а не власності.

Характерним такий спосіб класової диференціації за Голдторпом є для індустріального типу суспільства, на відміну від, доіндустріальних, адже саме першим притаманний високий рівень диференціації видів праці. Такі умови сприяють виникненню середнього класу, його закріпленню та збільшенню чисельності. Окрім того, саме в умовах диференціації праці виникає потреба розвивати професійні навички, що в свою чергу спонукає до вдосконалення та закріплення позицій в соціальній структурі представників середнього прошарку.

Поєднання класичних підходів у теоретизуванні Дж. Голдторпа знайшло свій вияв у наступному: так як і у марксизмі, класифікація соціолога являє собою схему класової структури; аналогічно веберіанству клас в розумінні соціолога є гомогенним з точки зору наявних у нього ресурсів та інтересів, що спонукають певні групові дії [50].

В 1980-х – на початку 1990-х років Дж. Голдторпом була розроблена шкала, за допомогою якої здійснюється диференціація класових позицій, її складовими є три основні групи статусів – роботодавці, наймані працівники та само зайняті робітники [5].

Схожий мотив класифікації можна спостерігати і в роботах Е. Райта, проте, якщо Райт відмінності вбачає в відносинах експлуатації, Голдторп застосовує поділ з уточненням позицій шляхом аналізу трудових відносин.

Класова схема Дж. Голдторпа включає в себе 11 класів та враховує положення індивідів на ринку праці. В залежності від потреб та обраної методології, схема може бути згрупована до 7-ми чи навіть 5-ти класів.

За даною класифікацією середній клас перебуває між «сервіс-класом» (верхній середній) та робітничим класом. Важливою характеристикою середнього класу є його неоднорідність, згідно теоретичним доробкам соціолога, він являє собою сукупність декількох гомогенних груп, що займають схожі позиції на ринку праці, хоча не є схожими за загальними характеристиками. Представники середнього класу зайняті рутинною розумовою працею високої та низької кваліфікації, а також дрібні власники, самозайняті працівники та фермери [50].

Розглянуті нами вище підходи до аналізу класової системи поділу суспільства не є вичерпними, а лише представляють основну їх частину. Теорії класиків вчень про соціальну стратифікацію суспільства Макса Вебера та Карла Маркса дали поштовх для розгляду місця класів в структурі суспільства, основні принципи поділу суспільства та визначальний характер соціальної взаємодії класів.

1.3. Сучасний стан класової динаміки та тенденції функціонування середнього класу

Розглядаючи сучасний стан розвитку класового поділу в світі та тенденцій економічного та соціального розвитку зупинимо свою увагу на працях представників світ-системного аналізу. В центрі теорії знаходиться розгляд суспільства як єдиної світової системи з центром, навколо якого зосереджені всі економ омічні та політичні процеси. Сучасному світу з середини XVII століття відповідає капіталізм, як панівна світ-система. Середній клас є невід'ємним супутником капіталізму, адже саме капіталістичні економічні відносини створюють умови для виділення середнього прошарку у суспільстві. Так поява ремісників та торговців та урбанізація в Середньовічних містах поклала основу для утворення середнього прошарку в суспільстві, та появу буржуазії, як класу. Питання майбутнього розвитку капіталізму – питання майбутнього класової системи та середнього класу, зокрема. Аспекти та прогнози стосовно

майбутнього капіталізму знаходилося в полі наукових інтересів соціологів з відкриття і першого опису нового порядку функціонування економіки.

Півтора століття тому Карл Маркс у першому томі «Капіталу», підводячи підсумки роздумів про майбутнє капіталізму, озвучив одну з найвідоміших фраз, яка пророчила його крах: «Монополия капитала становится оковами того способа производства, который вырос при ней и под ней. Централизация средств производства и обобществление труда достигают такого пункта, когда они становятся несовместимыми с их капиталистической оболочкой. Она взрывается. Бьет час капиталистической частной собственности. Экспроприаторов экспроприируют» [33, С. 831-832].

Пройшло немало часу після того як світ побачила праця Маркса і ці слова вкарбували майбутнє розвитку капіталізму. За ці півтора століття світ був свідком десятків світових економічних криз, сотні воєнних конфліктів та революцій, розвиток технологій та зміна засобів виробництва вплинули на розклад сил в системі, як економічних, так і соціальних відносин, проте питання майбутнього капіталізму все ще є актуальним.

Роздуми щодо подальшого розвитку капіталістичної системи можна побачити в працях представників світ-системного аналізу. Ми зупинимо свою увагу на доробку І. Валлерстайна, Р. Коллінза, Г. Дерлугяна, К. Калхуна та М. Манна, а саме збірнику статей «Чи є майбутнє у капіталізму?».

Після розпаду Радянського союзу, який ще в 70-тих роках передбачали Іммануїл Валлерстайн і Рендалл Коллінз, номінальною вважалася перемога капіталізму над комунізмом.

Всі укладачі праці сходяться в тому, що на увесь світ чекають непрості часи всеохоплюючої кризи капіталізму: «Всі ми так чи інакше згодні, що сьогодні в світі накопичуються причини для кризи саме структурного, тобто нерозв'язного в межах стандартних політичних та інвестиційних рішень наших днів» [24]. Обґрунтовуючи причини свого звернення до цієї теми, автори в колективній передмові відзначають, що їх лякає «не так майбутнє - воно може виявитися

різним в залежності від наших колективних дій. Нас більше турбує те, що за два десятиліття, що минуло з часу закінчення холодної війни, стало не актуально і навіть ніяково обговорювати плани можливого майбутнього світу і тим більше перспективи капіталізму» [24, С. 5-6].

Іммануїл Валлерстайн, звертаючись до питання майбутнього капіталізму, повторює наступні тези: по-перше, капіталізм приречений поступово вимирати, оскільки так само неухильно вичерпуються ресурси для його лейтмотиву - нескінченного накопичення капіталу (ні вільний ринок, ні наймана праця, ні прибуток не можуть вважатися змістом капіталізму - «щоб історична система вважалася капіталістичною, має бути наполегливе прагнення до нескінченного накопичення капіталу») [49].

Одна з причин настання загальної кризи капіталізму, на думку Валлерстайна, полягає у тому, що «ще в 70-ті роки минулого століття позначилися межі його зростання» [18, С. 291]. З того часу капіталізм долав постійні кризи свого існування, не вирішуючи закорінених проблем, а залишаючи їх для вирішення в майбутньому, де вже доведеться признати, що капіталізм не вигідний для самих капіталістів. Головна загроза для капіталізму - наростаюча кількість «непотрібних» людей. Варіантів відновити ефективну роботу капіталізму, на думку Валлерстайна, не існує [48].

В завершенні своєї статті Валлерстайн озвучує думку про те, що сучасна світова система не в змозі існувати через її неможливість капіталізму нескінченно накопичувати прибуток. «Сучасна світова система не може тривати, тому що вона не дозволяє капіталізму нескінченно накопичувати прибуток. Та через те, що нижчі класи втратили віру в справедливість історичного досвіду і що їм, та їхнім дітям належить майбутнє світу [24].

Так, наприклад, за даними Pew Research Center та їх аналізу офіційної статистики Американського уряду, після 40 років існування середнього класу в США, як «основи економіки» він у своїй кількості зрівнявся з прошарками що знаходяться знизу, та зверху соціальної драбини. На початку 2015 року 120,8

мільйонів дорослого населення США проживало в домогосподарствах середнього достатку, порівняно з 121,3 мільйонами в нижчих та вищих за доходами домогосподарствах – такий демографічний зсув є знаком значного соціального зламу.

Також у цьому дослідженні було встановлено, що середній клас в США в середньому став менше заробляти. Так в 2014 році медіанний дохід американських домогосподарств став меншим на 4% аніж був в 2000 році. Більш того, через кризу ринку продажу нерухомості в 2007-2009 роках, їх медіанний дохід впав на 28% в період з 2001 по 2013 рік.

В той же час, крайні межі спектру доходів зростали найбільше, в 2015 році 20% американців знаходилися в нанижчій його частині, на противагу 16% в 1971 році. З іншого боку, кількість найбагатших громадян збільшилася більше ніж двічі 9% в 2015 році, порівняно з 4% в 1971-му році. Одночасно з цим кількість громадян в вищому середньому та нижчому середньому класах залишилися незмінними [11].

Зазначена тенденція дає змогу говорити про поляризацію соціальної структури суспільства за дохідно-майновою ознакою, краї соціальної ієрархії збільшуються, в той час як середина має тенденцію до збільшення, такі дані підтверджують закон нормального розподілу.

Ще один представник світ-системного напрямку, Рендалл Коллінз, продовжує думки Валлерстайна щодо класового поділу в своїй праці: «Середній клас без роботи. Виходи закриваються» [28]. Наріжна її думка: процеси технологічного заміщення, які раніше стосувалися тільки робітничого класу, тепер поширилися і на середній клас, роблячи його все більш вразливим перед властивими капіталізму кризами, безробіттям, можливою непрацездатністю, старістю. А освіту, наявність якої середній клас завжди відрізняв себе від робітничого класу, відчуває, в силу все більшого поширення і природного в цих умовах зниження свого рівня, інфляцію дипломів.

У викладі Р. Коллінза загрози, з якими стикається капіталізм, також виникають, по суті, з його ж власної природи: неможливість виходу за межі звичних траєкторій зростання і освоєння периферії роблять його нестабільною системою. Коллінз вказує - поки що середній клас, ця найбільш задоволена життям частина суспільства, є бенефіціаром глобального капіталізму, але вже незабаром він може виявитися його жертвою: нові технології приведуть до вимивання людей з ринку праці, а альтернативи, які майбутнє може запропонувати «виключеним», поки виглядають не дуже переконливо [24].

«Коли через автоматизацію скоротився робочий клас, капіталізм врятувався, пересунувши вивільняються маси в зростаючі маси середнього класу. Зараз комп'ютеризація, інтернет і наплив нових пристроїв починають скорочувати середній клас» [28, С. 29].

Коллінз озвучує п'ять можливих напрямів розвитку соціальної структури майбутнього:

- новий технологічний ривок, який загрожує вже названими наслідками соціальної кризи;
- географічне розширення, можливості якого або вже використовуються глобальним капіталом, або насилу можуть бути інтегровані в звичні схеми;
- подальше зростання фінансової сфери в умовах розширення якої вона просто втратить весь свій сенс;
- посилення репресивного характеру держави через обмеження спекуляцій, прямі заборони і масові програми зайнятості;
- «освітня інфляція», яка дозволить державі регулювати ринок майже кейнсіанськими методами [24].

Заключним зауваженням про долю капіталізму стає акцент на нерівномірності його розвитку, однак навіть це не може виступити гарантом стабільності - занадто великими є накопичені ризики і протиріччя капіталізму в сучасному його вигляді. Глобальна нерівність, бюджетна криза, розкол еліт,

війни і екологічні проблеми - все це призведе або до інституційної розбудови сучасної системи, або до її переходу в консервативно-фашистський режим, що підігривається ностальгією по «добрим старим часами».

Так, наприклад, Річард В. Рівз та Натан Джо у статті «Скляний бар'єр перед вищим середнім класом закріплюється» відмічають що Сполучені Штати стають все більш класово-стратифікованим суспільством, напротивагу тому, що країна вважається соціально-динамічною меритократією. Поділ, що більше відділення вищого середнього класу в американському суспільстві закріплюється, багатії значно відділені від більшості, що знаходиться нижче них на соціальній драбині. Прірва у доходах, професії, місцевості проживання між вищим середнім класом та середнім і нижчим середнім класами провокують значне соціальне напруження. Ті, хто отримують хороший стабільний дохід та напротивагу їм ті громадяни, що відчують себе залишеними позаду підтримують політиків популістів, та мають тенденцію підтримувати тих політиків, що протиставляють весь світ США. Р.В. Рівз пише “Вищий середній клас здивований успіхом Трампа. Безпосередній клас здивований, що ми здивовані”.

В Великій Британії також спостерегається закріплення прірви між вищим середнім класом та нижчими від нього соціальними прошарками. Так, там спостерігається непереривні суспільні дебати не тільки стосовно доходу та освіти, а і стосовно переваг, якими володіють представники вищого та вищого середнього класів, та професійній та соціальній дискримінації на цій підставі. Значна прірва на туманному Альбіоні спостерігається в вимірах одягу, спорту, кола спілкування та навіть рукоштовань у представників різних соціальних прошарків. Такий стан речей можна інтерпретувати довгою історією монархії в Великій Британії [8].

Різниця не тільки в економічних показниках доходів близьких класів, а і різниця у таких вимірах як: склад сім'ї, освіта, стиль життя та географія проживання – все це значно впливає на зміни у соціальному житті країни. Вплив

вимірів один на один, на думку вчених, тільки поглиблює прірву між класами [9].

Представник світ-системного напрямку, Джованні Аррігі, відповідаючи на виклик сучасності, який завжди вимагає яких-небудь прогнозів, резюмує, що у капіталізму як світ-системи є 3 найбільш ймовірних варіанти виходу з кризи останнього режиму накопичення.

Перший варіант полягає в припущенні Аррігі, що старі центри можуть знову вплинути на капіталізм і зупинити розвиток капіталістичної історії. Оскільки такий розвиток протягом останніх п'ятисот років являв собою послідовність матеріальних і фінансових експансій, в результаті яких відбувалася "зміна варті у командних висотах капіталістичного світекономіки" [16], то цей варіант, виступаючи у вигляді тенденції в нинішній фінансовій експансії, виглядає доволі реалістичним.

Другим варіантом Аррігі бачить в нездатності попередньої варті припинити розвиток капіталістичної історії, тому провідну роль в занятті ключових позицій в процесах накопичення капіталу він віддає східноазійському капіталу. При такому розвитку подій капіталістична історія продовжиться, однак на, відмінних від існуючих з моменту формування сучасної міждержавної системи, умовах [16, С. 448]. Капіталізм в такому випадку «помре» разом з державною владою, а базовий шар ринкової економіки повернеться до анархічного порядку.

Третім можливим варіантом є також завершення капіталістичної історії, яке відбудеться після того, як людство розчарується в посткапіталістичній світовій імперії або в посткапіталістичному світовому ринковому суспільстві. Це станеться в результаті ескалації насильства, пов'язаного з ліквідацією світового порядку, як це було за часів холодної війни.

Капіталістична історія повернеться до стану всезростаючого системного хаосу, аналогічного тому, що був 600 років тому, і яке вона нарощувала з кожним

новим етапом своєї експансії. Аррігі не бере на себе відповідальність сказати точно, ознаменує це кінець тільки капіталістичної історії або всього людства [16].

На відміну від І. Валлерстайна, який бачить найкраще завершення подій у виникненні принципово нової світової соціалістичної системи, яка буде ґрунтуватися на суспільній корисності, рівності і справжній демократії, Дж. Аррігі вважає найбільш правдоподібним і ймовірним те, що США "передасть" статус гегемонії "незахідному" Китаю, який в умовах хаосу, що наближається, прийме на себе роль миротворця, який проводиться більш силову політику, ніж США.

Дж. Аррігі каже, що криза перенагроювання, яка лежить в основі триваючої фінансової експансії, не скільки є не вирішувальною, скільки має не одне можливе рішення, опосередковане процесом боротьби, яким ще тільки належить розвернутися. Вагому роль в цьому процесі він відводить зрушення центру світової економіки в Східну Азію, яка до сих пір була за історичними межами західної цивілізації.

Підтвердження щодо переміщення центру світової економіки з США на Схід можна спостерігати в звітах порівняльних соціологічних досліджень середнього класу в США та Західній Європі. Так, вкорінені в нашій уяві беззаперечно перші позиції по доходам та майновому стану жителів Північної Америки та Західної Європи все ж таки не зовсім відповідають реальності.

Так, за даними доповіді Ракеша Кошара «Західноєвропейський середній клас здається меншим через призму американських», американський середній клас менший ніж середній клас в Західній Європі, проте його дохід значно вищий.

Дослідження доходів середнього класу в США та в 11 країнах Європи Pew Research Center показало, що медіанний дохід на рік домогосподарства середнього класу в США в 2010 році становив \$60,884, в той час як дохід аналогічного домогосподарства в Європі коливався на значно нижчому рівні

\$35,756 в Італії до \$46,535 в Данії, виключенням був Люксембург з показником \$71,899 на рік [6].

Таким чином ми маємо змогу спостерігати як середній клас в світі різниться в своїх вирішальних показниках, це з одного боку може бути наслідком різності критеріальних підходів та недоліком методу, а з іншого виступати критичним мірилом тенденцій, що спостерігаються в світі.

В такому погляді на майбутнє світової системи невирішеним є питання середнього класу. Грунтуючись на розглянутих поглядах та даних статистичних досліджень, проведених в США та Західній Європі, можна побачити загрозливі тенденції розвитку середнього класу, він: зменшується, а в середині значно диференціюється, розриви між «нижчим» та «вищим» середніми класами збільшуються в геометричній прогресії. На думку його представників у капіталізму є декілька можливих напрямків розвитку, проте більшість соціологів переконана, що капіталізм рано чи пізно «помре», а на зміну йому прийде нова світова система з центром на Сході.

Такі передбачення вже більше не виглядають чимось занадто відірваним від реальної картини сучасного світу. Тенденції поділу вищих та середніх класів та закріплення бар'єрів всередині них свідчать про перенакопичення багатств в руках обмеженої кількості людей і якщо існуюча світова система не налаштується та не перезапустить механізми свого функціонування, новий світ у вигляді і так надзвичайно швидко зростаючих економік Сходу займе головне місце в новому світовому порядку. Новий гегемон буде диктувати подальшу класову стратифікацію та перерозподілить доходи в рамках нового світу.

Висновки до розділу

В першому розділі дисертаційної роботи нами були розглянуті основи вивчення поняття «середній клас» в соціологічній науці. Розглядаючи розвиток роздумів про середній клас ми прослідкували еволюцію уявлень щодо складу середнього прошарку з часів перших протосоціологічних поглядів античних

мислителів Аристотеля та Платона, через появу торгівлі та розростання Середньовічних міст із зародженням класу торговців, що в майбутньому сформували серединний прошарок в суспільстві. Окрім цього, еволюційний підхід знайшов свій вияв в дослідженні роздумів про соціальну нерівність в працях філософів епох Нового Часу та Просвітництва, серед яких ми приділили увагу Дж. Локку та Жан-Жаку Руссо.

Як наслідок нами були розглянуті основи теорії класової стратифікації К. Маркса та М. Вебера, що знайшли свій розвиток в концепціях Дж. Голдторпа та Е. Райта. Ми детально простежили класові моделі поділу суспільств та виділили на їх основі принципові характеристики завдяки яким відбувається поділ на класи.

Окрему увагу було приділено розгляду середнього класу в ХХ столітті, як в США так і в Західній Європі шляхом вивчення праць М. Арчер, Дж. Блау, М. Севедж, Р. Льюїс, Дж. Коул, М.Ківінена, М. Гальвбакса та Е. Гоулднера.

Основним блоком дослідження теоретичних доробків сучасних соціологів стало вивчення сучасного місця середнього класу в структурі суспільства, та розгляд перспектив його трансформацій в контексті світ-системного підходу на визначення майбутнього розвитку капіталізму.

Також завдяки вивченню періодики останніх років на тему середнього класу в Західному світі ми мали змогу встановити основні тенденції класової взаємодії. Загрозливими в цьому розрізі є дані про збільшення прірви між середнім та вищим середнім класами, а також поляризація та поглиблення прогалин у взаємодії нижчого та вищого класів, що в свою чергу може привести до соціальних конфліктів.

Неможливо не звернути увагу на те, що сучасні технології та модерні перетворення безпосередньо впливають на процеси соціальних трансформацій та класову динаміку. В сучасному світі знаходяться умови для формування абсолютно нових соціальних прошарків, що так чи інакше стають частиною середнього класу. Так М. Собуцький визначив «Наймана праця незалежно від

усіх її модифікацій є нинішнім універсальним класом, і нижнім, і новим середнім» [47]. Неможливо суперечити фактам, класи креативних працівників, ІТ-спеціалістів займають чинне місце в класовій структурі суспільства та стають частиною середнього прошарку.

РОЗДІЛ 2. ІМПЕРАТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ

КЛАСОВИХ

2.1. Становлення середнього класу в Україні: особливості та характеристика

Активний інтерес до досліджень середнього класу на пострадянському просторі почав проявлятися з 90 років XX століття, з початком процесу соціально-економічних та політичних реформ. Розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік закінчив процес падіння «залізної завіси», що зробило можливим для жителів союзних республік подивитися на захід, порівнювати умови і стандарти життя громадян країн капіталістичного блоку з власним.

Політична і економічна трансформації пострадянського суспільства стали передумовами відчутних змін в соціальній сфері, одним із наслідків яких була поява досить широкого прошарку дрібних і середніх власників, підприємців, які займалися малою та великою торгівлею. З середини 90-х років XX століття пострадянські соціологи, політологи та економісти, спираючись на світовий досвід фундаментальних досліджень, почали розвивати різні концептуальні моделі формування середнього класу, що дало їм змогу досліджувалися окремі напрямки діяльності державних інститутів, спрямованих на підтримку шару дрібних і середніх підприємців як основи середнього класу, що тоді формувався.

Перші ґрунтовні дослідження середнього класу в Україні були проведені в 1990-х роках. Так за даними моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в 1994 — 1998 роках середній клас в суб'єктивних оцінках респондентів налічував: в 1994 році — 53,1%, в 1998 році — 47,1% [45].

Необхідно відмітити що такі значні показники представників середнього класу в Україні зберігаються від початку дослідження і до сьогодення. Адже обраний для ідентифікації суб'єктивний критерій самовизначення респондентами власного місця у соціальній структурі суспільства таким чином

демонструє неспроможність відбивати існуючу соціальну дійсність. Саме проблема співвіднесення матеріальних статків, доходів представників середнього класу в Україні та на Заході стає ключовим каменем спіткання в процесі ідентифікації середнього класу.

На початку 2000-х років було помічено відмінності в результатах опитування коли респонденти визначали свою класову приналежність за допомогою відкритих і закритих запитань. Так за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології вже в 2002 році частина респондентів що у відповіді на закриті питання визначила своє становище в суспільстві як “середнє” становила 16%. В той же час, коли респондентам необхідно було самостійно визначити своє положення в класовій системі, відповідаючи на відкрите питання, доросле населення частіше було схильне до використання більш широкого кола категорій, переважно радянської класової системи, таких як робітники (34%), службовці (11%), інтелігенція (8%), селяни (7%), підприємці (3%), керівники (1%). До нижчого класу, який не має радянського коріння, умовно себе віднесли 11% [36].

Трансформаційний період, який пережило українське суспільство в першій половині 2000-х років, економічні кризи та Помаранчева революція, сприяли дослідженням середнього класу в Україні, як рушійної сили соціальнополітичних змін. Саме в цей період вивчення українського середнього класу зосереджується на головній його функції – контроль влади, підіймаються питання складу середнього класу, представлення його в професійному вимірі, окрім економічного.

За даними дослідження проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2013 — 2014 роках були отримані наступні результати. У відповідь на закриті питання середній клас становив близько 43% опитаного дорослого населення. А розподіл населення за іншими категоріями склався наступним чином: робітничий клас (24%), нижчий клас (9%), інтелігенція (8%), бідні/злиденні (5%), службовці (4%), селяни (2%), підприємці (2%) [36].

Прослідковуючи динаміку класової самоідентифікації українців протягом останніх 26 років потрібно відмітити наступні тенденції: по-перше, частка середнього класу значно зросла в класовому поділі за змішаною схемою; подруге, частка робітничого класу значно знизилась. Такі результати можна пояснити поступовим перейняттям українцями західної традиції. В той же час в Україні не припиняється процес відсторонення від наслідків радянського минулого, особливо на тлі заборони Комуністичної партії, декомунізації та зміни поколінь, коли населення, народжене в незалежній Україні стає все більш активною силою в суспільних відносинах.

Неможливо не звернути увагу на важливий аспект класової самоідентифікації в Україні саме середнього класу. Вже на протязі останніх 20 років в різноманітних дослідженнях класової структури українського суспільства можна спостерігати тяжіння до “усереднення” респондентами власної позиції у суспільстві. Як вже згадувалось за результатами моніторингових досліджень Інституту НАН України в середині 1990-х років показники виділеного за суб'єктивним підходом середнього класу сягали 50%. Вже в 2009 році за даними міжнародного дослідження ISSP (International Social Survey Program Social Inequality IV) середній клас становив 51%.

Моніторингове дослідження Інституту НАН України 2015 року також встановило що респонденти, як зайняті в сфері праці, так і безробітні частіше ставили себе на третю, четверту та п'яту сходинки класової ієрархії (використовувався підхід 7-ми “сходинок” соціальної драбини) що відповідало 76,2% [52]. Дані авторського дослідження української класової структури на прикладі міста Чернігова в квітні 2016 року також знаходились в межах загальноукраїнської тенденції — 49% опитаних віднесли себе до середнього прошарку населення.

Такі більш ніж оптимістичні дані щодо чисельності середнього класу нажаль є відірваними від реальної картини ситуації того що відбувається в суспільстві. Адже за такими факторами як “дохід” та “майновий стан”

український середній клас знаходиться на дуже низькому рівні, більшість респондентів витрачають весь свій дохід на їжу, та не мають змоги купувати речі довготривалого користування, їздити у відпустку та робити заощадження, хоча і стверджують що дохід є визначальним фактором соціального положення людини. Враховуючи також незадоволеність своїм становищем у суспільстві, відсутність соціальної перспективи, неможливість поліпшити своє соціальне становище та низьку політичну і громадянську активність “суб’єктивного” середнього класу можна констатувати що населення України перебуває в стані соціальної напруженості, що загрожує перерости в глибоку соціальну кризу.

Соціологи пояснюють цей феномен тим що українці схильні усереднювати власне становище, тому що вважають що живуть не гірше інших членів суспільства, та є ті хто, на їх думку, живе в значно гірших умовах. Так, наприклад, в 2016 році 4% населення за власними оцінками живуть у злиднях, а 45,5% у бідності [53].

Питання доцільності використання суб’єктивного підходу для визначення середнього класу повинне брати свій початок від визначення та природи поняття «середній клас» у масовій свідомості українців. Адже аспект різного розуміння та тлумачення може виступати причиною значних показників ідентифікації українцями себе як представників середнього класу.

За словами О. Симончук, «концепт середнього класу наявний у масовому уявленні українців про соціальну структуру». Соціолог звертає увагу на те, що значна частина населення ідентифікує себе як представника середнього класу, тим самим спонукаючи науковців зрозуміти, яку функцію виконує ідентифікація з цим конструктом. Сенс самоідентифікації з цією категорією для одних полягає в зарахуванні себе до успішних людей, які мають оптимістичні соціальні, економічні та професійні перспективи. Для інших самоідентифікація з «середнім класом» забезпечує психологічну комфортну самооцінку приналежності до групи осіб, які ведуть середній для більшості стиль життя та живуть «не краще і не гірше інших» [44, С.11–12]. Даний стан речей вказує наабсолютну відсутність

у соціальній свідомості українців стандартів споживання, стилю життя та інших параметрів, що визначали б приналежність до середнього класу. Це крім того свідчить про відсутність загалом образу середнього класу в масовій уяві. Як свідчать результати розглянутих нами соціологічних досліджень класової структури, середній клас в Україні не володіє чітко вираженими рисами, завдяки яким він міг би суттєво вирізнитися у соціальній структурі суспільства. Саме через це, важливим аспектом в дослідженнях вітчизняного середнього класу О. Симончук вважає визначення критеріїв, за допомогою яких можна виділяти цю соціальну групу [46, С. 215–218].

В суспільствах що зазнають трансформацій, визначальною ознакою середнього класу є рівень доходів та рівень володіння майном населення, хоча до аналізу також залучаються й інші ознаки, що так чи інакше пов'язані з доходами громадянина, його рівень освіти, соціальний статус, умови життя. Ідентифікація середнього класу за доходами та рівнем володіння майна пов'язана з актуальною соціальною проблемою глобального рівня – поділом та деорганізацією життєвих стандартів, що мають властивість значно різнитися в різних країнах.

В Україні з початку її незалежності, за висновками соціологів, середній клас як суб'єкт соціальних відносин не володіє достатніми умовами для розвитку і як висновок найактуальнішим питанням є створення сприятливих умов для його становлення, що зі свого боку є необхідним фактором подолання бідності. При цьому проблему необхідно розглядати комплексно, з позицій поповнення прошарку середнього класу, а також подолання умов щодо розвитку хронічної бідності в країні.

Необхідно відзначити, що проблема середнього класу продовжує бути суперечливим предметом для дискусій, що в тому числі викликано новими суспільними змінами (глобалізація, інформатизація, економічні кризи).

Отож, середній клас, як явище соціального життя пройшов досить довгий і складний шлях свого становлення та розвитку і по-різному визначається

сучасними соціологами. Основною відмінністю виступають ті якісні характеристики, якими той чи інший учений наділяє поняття «середній клас».

2.2. Проблематика ідентифікації та тлумачення середнього класу

Будучи поняттям скоріш міжгалузевим «середній клас» має безліч трактувань та широко використовується не тільки соціологами, а і політиками, журналістами, теле- і радіоведучими, яким відповідає безліч його визначень та інтерпретацій різного ступеня науковості. Завдання соціолога ж полягає саме в науковому визначенні за допомогою методів математичної статистики визначити та виміряти межі середнього класу, визначити його характеристики та прослідити його значення в житті всього суспільства.

Так, на думку Сергія Макеєва «проблематика середнього класу знаходиться вже на периферії соціології» [43, С. 13]. Соціолог вважає що на сучасному етапі вивчення середнього класу не становить того ціннісного значення, яке мало в 1990-х роках, коли на соціологічному горизонті майоріло питання його формування в молодій Україні.

Вже неодноразово в дисертаційній роботі згадувалися проблеми, що виникають під час ідентифікації середнього класу в українських реаліях. Проте перш ніж перейти до їх конкретизації та розгляду шляхів їх вирішення, необхідно розглянути сутність самого поняття, адже складним є виділення складових частин без чіткого розуміння тлумачення терміну.

Так, на думку соціологів пострадянського просто, зокрема Л. Беляєвої, “середній клас — це реальна соціальна група, яка утворюється в суспільстві, що йде по шляху модернізації. Середній клас — це соціальне утворення, що володіє ознаками, що характеризують його матеріальні ресурси, культурний капітал і соціальний статус” [17, С. 17].

На думку Т. Заславської, середній клас — це те, що знаходиться між нижнім і верхнім класами в суспільстві [25, С. 5].

Значною мірою різноманітність наявних підходів до визначення критеріїв середнього класу пов'язана з різноманітністю трактувань, розуміння концепту “середній клас”. Як зазначає Ю.Саєнко, “середній клас – поняття переконливо соціально-сутнісне, а не розрахунково-статистичне” [42].

На нашу думку, середній клас може бути визначений як єдине соціальнонеутворення, в основі якого існують різні соціально-економічні групи, що володіють загальними сутнісними ознаками, характеризуються системою певних постійних явищ, таких як рівень доходу, освіти, професія.

Розвитку уявлень про середній клас сприяли його повсюдна класифікація на підкласи, в результаті чого сама суть середнього класу знецінюється. Крім того, поряд з середнім класом виділяють інші соціальні групи, такі як професіонали та інформаційні працівники. Все це сприяє розмиванню чіткого уявлення про середній клас, у зв'язку з чим вся соціальна структура та стратифікаційні моделі потребують нового теоретичного переосмислення.

Деякі автори вважають за доцільне зупинитися на виділенні середнього класу на основі самоідентифікації. В свою чергу, З. Голенкова та Е. Ігітханян віднесли до середнього класу тих, хто займає серединне положення в соціальній вертикалі по позиціях: якість сімейного бюджету; загальна задоволеність матеріальним становищем; самоідентифікація [20, С. 42-43].

Однією з проблем ідентифікації середнього класу виступає проблема його виміру. Так на думку Володимира Саріогло перш ніж вимірювати середній клас, необхідно визначитися які саме аспекти середнього класу виступають предметом вивчення [43, С.25].

Соціолог вважає що визначення мети виділення середнього класу є необхідним етапом, що передує його вимірюванню, адже не всі характеристики взагалі піддаються вимірюванню. Дійсно, такий підхід продиктований логікою наукового пізнання, та не має жодних підводних каменів, розгортання методології вивчення від поставлених задач повністю здатне забезпечити якісне вивчення явища.

В. Саріогло переконаний, що при дослідженні середнього класу необхідно використовувати кількісні методи та індикатори, та не варто нехтувати ними на користь якісних. Максимально надійних результатів можна досягнути шляхом поєднання комбінації кількісних та якісних методів з застосуванням статистичних даних [43, С. 25].

Будь-яке дослідження, об'єктом якого виступає середній клас, розпочинається з вирішення проблеми критеріїв віднесення до середнього класу та його ідентифікації у процесі дослідження. Як зазначає В.Радаєв, “відповідь на питання про наявність середнього класу і визначення його чисельності в будь-якій країні .., залежить безпосередньо від вибору стратифікаційного критерію. Другий момент – цих стратифікаційних критеріїв дуже багато” [38].

Вибір критеріїв ідентифікації визначається в першу чергу предметом дослідження. У випадку, якщо дослідження орієнтоване на вивчення соціальної активності групи, її взаємодії в межах класової системи, тобто будь-яких аспектів вивчення її як суб'єкта соціальної дії, більша увага має бути приділена “суб'єктивним” критеріям, пов'язаним із самоідентифікацією.

В дослідженнях, орієнтованих на вивчення становища певної групи в суспільстві перевага частіше надається “об'єктивним”, стратифікаційним критеріям. Варто також зазначати, що під час визначення критеріїв віднесення до середнього класу досить часто характеристики середнього класу як колективного суб'єкта соціальної дії вживаються як критерії віднесення окремого індивіда до середнього класу. Так, О. Симончук, перераховуючи критерії віднесення до середнього класу в суспільстві, що трансформується, називає серед них задоволеність своїм соціальним становищем [44, С. 15].

Важливим на нашу думку також є і співвідношення суб'єктивної оцінки з теоретичними концептами середнього класу. Як зазначає Ю.Середа «в Україні неіснує дисбаланс між високим рівнем освіти і високим рівнем доходів, що не відповідає західній моделі середнього класу» [43, С. 21]. Проблема відсутності адекватної українським реаліям класової моделі є однією з ключових під час

вивчення середнього шару населення в Україні. Соціолог пропонує використовувати комбінацію суб'єктивної оцінки власного майнового стану респондентом, та визначення рівня доходів з якими ці оцінки співвідносяться.

Необхідно відзначити, що у дослідників дуже різняться критерії для вибору характеристик середнього класу. Відсутній єдиний підхід стосовно порогових значень критеріїв віднесення до середнього класу в межах шкал багатомірної стратифікації. Існуюче різноманіття підходів призводить до значних розходжень результатів і висновків стосовно особливостей середнього класу і навіть самого факту його існування. Вибір тих чи інших критеріїв наразі практично обгрутовується тільки експертними оцінками самих дослідників. На жаль, ґрунтовного аналізу моделі сучасної соціальної структури всього українського суспільства останніми роками не здійснювалося, хоча індикатори виокремлення середнього класу повинні відповідати специфіці місця цього класу стосовно інших класів у загальній моделі соціальної структури сучасного українського суспільства.

В сучасній соціології існує два основних підходи до визначення середнього класу – суб'єктивний та об'єктивний.

- 1) Суб'єктивний підхід заснований на принципі самоідентифікації або «самозарахуванні» себе до тієї чи іншої соціальної групи;
- 2) Об'єктивний підхід заснований на критеріях, незалежних від думки особи стосовно свого статусу.

Володимир Паніотто, розглядаючи проблему вибору суб'єктивних чи об'єктивних показників для вимірювання середнього класу зазначає, що думка про більшу надійність та достовірність даних офіційної статистики порівняно з суб'єктивними оцінками є помилковою. Соціолог вказує на те, що критерії не можуть бути суто суб'єктивними або суто об'єктивними, також відмічає що дані статистики не завжди є об'єктивними, адже найчастіше і вони ґрунтуються на результатах соціологічних досліджень, що враховують питання про факти та синтезують їх у числові показники. Таким чином, вчений резюмує, що «крім

об'єктивних і суб'єктивних даних можна вирізнити суб'єктивні дані щодо фактів, які можна назвати суб'єктивно-об'єктивними» [43, С. 10].

При розгляді результатів соціологічних досліджень щодо середнього класу в Україні та теоретичних напрацювань вітчизняних соціологів ми дійшли до висновку, що при підборі критеріїв для визначення середнього класу необхідно створювати такий набір засобів для його вивчення що б включав в себе комбінацію методів якісних і кількісних досліджень.

Так, на основі ґрунтовного аналізу результатів якісного дослідження регіональних соціально-стратифікаційних прошарків, соціолог Н. Коваліско також ставить питання про можливість поєднання якісної й кількісної парадигми в одному дослідженні [27]. У випадку коли необхідно вивчити взаємодію соціальних класів, страт, соціальних інститутів та ін. макросоціальних утворень, без кількісних методів не обійтися, а якісні методи в цьому випадку грають роль не основних, а допоміжних. Р. Савчинський також пропонує синтезувати кількісні і якісні методи збору емпіричних даних і на цій основі проводити багатовимірний стратифікаційний аналіз сучасного суспільства [41].

Підбиваючи підсумки розглянутої проблематики вивчення середнього класу можна відзначити що вимірювання середнього класу представляє собою складний та надзвичайно чутливий до помилок набір заходів. Важливими аспектами при виборі підходу до визначення середнього класу є синтез тих характеристик які є визначальними для середнього шару суспільства.

Крім того, важливим в українських реаліях є вибір класової моделі суспільства, адже радянське минуле та важкий трансформаційний період в якому перебуває країна наклали відбиток не тільки на уявлення громадян про стандарти життя, а і прямо вплинули на їх майновий стан та відбилися в їх соціальній поведінці.

Протягом більш ніж 20-ти років соціологічних досліджень присвячених чисельності, структурі та функціям середнього класу в Україні, вітчизняні соціологи прийшли до висновку, що ті закономірності класової динаміки та

визначальні характеристики середнього класу, що працюють на Заході, не працюють в українських реаліях.

В таких умовах постало питання про розробку класової моделі українського суспільства з врахуванням всіх особливостей саме вітчизняної соціальної дійсності. Це здається можливим на базі вже існуючих класових моделей, шляхом їх розширення.

2.3. Майбутнє середнього класу в Україні: культурний та соціальний виміри в період трансформацій

Роль середнього класу в межах держави як політичного та соціального інституту є надзвичайно важливою. На думку теоретиків саме середній клас становить собою соціальний базис політичних змін в державі, саме на середньому класі лежить функції регулювання та забезпечення стабільності економічної та соціальної ситуації в країні.

На привеликий жаль в Україні зараз важко говорити про середній клас як про рушійну силу соціально-політичних змін. Проте можна з впевненістю казати, що за умов значних зрушень саме представники середнього класу в обличчі малих та середніх підприємців, управлінців, представників творчих професій виступають в якості головних рушійних сил захисту держави, як це було в 2004 та 2013-2014 роках під час подій Помаранчевої революції, Революції гідності та військових дій на Донбасі.

Тому можна стверджувати що основа для розбудови громадянського суспільства у вигляді чисельного середнього класу в Україні вже є. Тим не менш перед вітчизняними соціологами стоїть задача розбудови теоретичної моделі для вивчення середнього класу та формування низки рекомендаційних заходів що б дозволили створити сприятливі умови для появи чисельного та впевненого середнього прошарку в Україні.

Ольга Балакірієва відзначає загальну тенденцію досліджень середнього класу в Україні: «в більшості робіт, при переході на емпіричний рівень, всі

теоретичні концепції (що середній клас повинен забезпечити стабільність, нести елемент інноваційності, що йому притаманні деякі характеристики способу життя) залишаються десь на рівні теоретичних міркувань, а операціоналізація призводить до переліку категорій матеріального становища в оцінках доходу, володіння власністю, якості відпочинку... » [43, С. 17].

В цьому вимірі нам необхідно вивчати не тільки поверхневі характеристики та критерії середнього класу, а і приділяти значну увагу саме особливостям його функціонування, визначати які характеристики притаманні його поведінці як в полі соціальних відносин, так і в полі індивідуальних преференцій щодо способу життя та мови спілкування. Адже саме така ступінь вивчення якісного складу середнього класу в Україні може дати змогу синтезувати необхідні заходи задля примноження його чисельності та залучення до активного соціального діалогу.

Досвід країн в яких середній клас вже давно і міцно закріпився в соціальній структурі суспільства, вказує на те, що формування середнього класу зумовлюється стабільними процесами, пов'язаними з економічним зростанням, сприянням розвитку малого та середнього бізнесу, підвищенням рівня та якості життя населення, зменшення розриву між доходами та багатством високозабезпечених і малозабезпеченого населення, тобто поляризації суспільства [29].

Так, наприклад, в першій половині XX століття середній клас на заході почав ставати чисельним та закріплюватися в якості базису та рушійної сили економіки країни. В США поштовхом для цих процесів стала «Нова економічна політика Рузвельта», а в Західній Європі закріплення напрямку держави загального добробуту. Тому необхідно розглядати такі умови державної політики в Україні які б сприяли поліпшенню стану економіки країни та як наслідок закріплення середнього класу за матеріально-дохідною ознакою.

Важливою умовою для утворення прошарку середньої верстви в структурі суспільства його представники мають володіти певним культурним та освітнім

рівнями, що б давало змогу усвідомлювати механізми функціонування держави та процеси що відбуваються в сферах його життя. Так, в огляді Моніторингу соціальний змін Т. Рудницька та К. Грищенко зазначають: “Щоб з’явився новий середній клас – стабільний, легальний, некриміналізований, – треба мати відкрите громадянське суспільство, яке б вміло захищати власні інтереси, активізувало розвиток етичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого економічного та духовного потенціалу” [21].

Нестабільність що наявна в соціально-економічній та політичній сферах гальмує процес формування середнього класу, що повинен стати фундаментом суспільства та рушійною силою його прогресивних ринкових змін. Соціолог Рябіка В. підсумовує: «Тому завдання для України полягає в тому, щоб “середній клас” в країні не тільки зростає кількісно і змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а став локомотивом економічного, соціального і духовного прогресу» [40].

Суспільні трансформації, що відбувались в Україні на початку шляху її незалежності заклали підґрунтя соціально-політичних відносин абсолютно нового типу. Можливим видається говорити про шлях розвитку суспільства за західним зразком. Проте соціальна структура українського суспільства не відповідає структурі західноєвропейських суспільств, вона ще досить динамічна. На думку Т. Кузьменко через незавершеність процесів трансформації українське суспільство характеризується незначною часткою середнього класу, якого швидше можна назвати середніми верствами за окремими критеріями, ніж класом в повному розумінні даної категорії [29].

З іншого боку, розглядаючи результати моніторингових досліджень середнього класу, що проводилися українськими соціологами з середини 1990-х років та процесами що відбуваються в суспільно-політичному житті, можна сказати що середній прошарок в Україні існує. На основі самоідентифікації майже половина опитаних респондентів визначає своє місце в структурі

суспільства як «середнє». Можливим видається порівнювати за рівнем доходів середній клас в Україні та на Заході, та чи є таке порівняння доцільним.

Перш за все, шлях розвиток незалежної України обумовлений безліччю факторів що так чи інакше відбилися в таких аспектах, як культура, світосприйняття, рівень громадянської активності, що безпосередньо впливають на уявлення про класову структуру населення країни.

По-друге, оцінка майнового стану українців видається дещо умовною, адже значна частина економіки України знаходиться в тіні, тому науковцям важко окреслювати реальний рівень доходів українців.

По-третє, як вже згадувалось на сторінках дисертаційної роботи, українська класова система потребує переосмислення, адже надбання радянського минулого знайшли відбиток у всіх сферах життя, та найбільше виکارбувались у класовій структурі разом із уявленням громадян про власне місце в ній.

Всі ці фактори, на нашу думку, свідчать про необхідність вивчення середнього класу в Україні за саме українською моделлю, без озирань на Захід. Саме в таких умовах можна говорити про майбутнє середнього прошарку в Україні та виділяти необхідні для його розвитку умови і прогнозувати майбутні перспективи. Першочерговим для формування середнього класу в Україні повинна слугувати трансформація перш за все культури розуміння місця громадянина в системі суспільних відносин та його важливості на шляху до забезпеченої держави загального добробуту.

Так на думку О. Шестаковського «досягнення подібного рівня і можливе лише шляхом багаторічного розвитку до параметрів провідних західних демократій, включаючи і часткову зміну культурних особливостей». Соціолог зазначає що процес такої трансформації може триватикілька десятиліть. Науковець наголошує, що успішний шлях змін можливий лише за умов усвідомлення всім суспільством загалом невідворотності і принциповості змін, та має знайти відбиток у просторі законів [56, С. 31-32].

Планування розвитку суспільних інститутів країни має бути розраховане на тривалу перспективу – не менше, ніж життя одного покоління, а важливим чинником плавного розвитку в обраному напрямі має стати спадковість та послідовність реформ не тільки економічного рівня, а і реформація свідомості громадян.

Соціолог зазначає, що основними аспектами культурно-соціального виховання українців мають стати наступні пріоритети:

- більша егалітарність;
- намагання контролювати владу;
- індивідуалізм;
- участь у громадянських і волонтерських ініціативах;
- відстоювання інтересів та висування претендентів на політичні посади.

Закріплення перерахованих характеристик на думку науковця буде достатнім для остаточного завершення посткомуністичних трансформацій та успішної модернізації суспільства відповідно до сучасних викликів [56, С. 3132]. На нашу думку, саме ці аспекти соціальної поведінки притаманні представникам середнього класу, тому в перспективі трансформація уявлень про суспільство призведе до закріплення потужного середнього класу в Україні.

Розглядаючи перспективи майбутнього розвитку середнього класу в Україні неможливо не звернути увагу на ті тенденції суспільно-економічного життя, що мають місце в світі. Україна, будучи вписаною у глобальний економічний та політичний простори, так чи інакше бере участь у процесах формування нових прошарків в суспільстві.

В останні десятиліття креативна економіка розглядається науковим товариством як нова модель зростання, що сама по собі не вимагає значних інвестицій, які являють собою людський капітал та продовжує розвиток напрямку «економіки знань».

За Р. Флоридою, знання та інформація є знаряддями та матеріалом креативності. Кінцевим продуктом якої виступає інновація у формі нового

винаходу або нової моделі чи методу ведення бізнесу [54]. Креативність виступає найбільш цінним товаром сучасної економіки, хоча товаром у класичному його розумінні і не є. Таким чином змінюються умови обміну у сучасних економічних відносинах і тим самим з появою нового прошарку зникають конфлікти, що існували на підґрунті нерівномірного розподілу власності у суспільстві, капіталізм трансформується.

Важливим для розуміння місця креативного класу у сучасному суспільстві є розгляд співвідношення креативного й середнього класів. Так, А. Доценко зазначає, що «при описі середнього класу переважають критерії, пов'язані із споживанням, тоді як креативний клас подається як прошарок творців, деякі представники якого можуть належати до еліти» [22]. Тому виходячи з цього визначення треба зазначити, що моделі класового поділу до яких входять середній та креативний класи різні, і як наслідок склад обох класів можуть знаходити точки дотику та перетинатися. Такий стан речей обумовлює необхідність більш уважного вивчення креативного класу в площині соціальної структури суспільства у майбутньому.

Якщо для середнього класу визначальним є дохідно-майновий рівень, висока кваліфікація, значний рівень освіти та самоусвідомлення себе як представника середнього класу. То для визначення приналежності до креативного класу немає матеріальних чи освітніх показників, на противагу їм застосовуються індекси людського капіталу та таланту [22]. Тому можна сказати, що поява креативного класу викликана сучасними викликами, які стоять перед світом, та обумовлена появою нових товарів (знань та інформації) у сучасній економіці. Зміна відносин та характеру товарообміну у сучасній економіці в майбутньому збільшить свій вплив на класову структуру суспільства, тому неабияку увагу потрібно приділяти вивченню сучасних класових утворень.

Висновки до розділу

Підбиваючи розглянуті у другому розділі дисертаційної роботи імперативи функціонування класових утворень в Україні слід зазначити, що розглянута нами

динаміка класової самоідентифікації українців за останні 26 років зазнала змін в контексті державної політики та соціально-економічних змін, що відбувалися в державі. В той же час за даними Моніторингу соціальних змін з 1992 по 2016 роки, чисельність середнього класу в Україні збільшилась до рівня 38,5% опитаного населення.

Також було встановлено що суб'єктивний підхід до визначення середнього класу демонструє свою неспроможність відбивати реальну ситуацію в українському суспільстві, його використання можливе лише при залученні до аналізу об'єктивних факторів (дохід, рівень освіти, престижність професії). Проте економічне, майнове та соціальне становище українців залишається на критично низькому рівні. Такі тенденції унеможливають подальший позитивний розвиток як суспільства так і країни без влучного реформування державним апаратом економічної сфери, які б допомогли поліпшити майновий стан населення, що буде супроводжуватися реформами соціального спрямування.

Під час вивчення складу та чисельності середнього класу в Україні перед соціологом виникає безліч питань, пов'язаних з проблемами його ідентифікації. Серед яких були розглянуті проблеми вимірювання, вибору та побудови класових моделей, встановлення визначальних характеристик середнього класу в Україні.

Окрім того окреслено майбутнє середнього класу в Україні в культурному та соціальному вимірах, а також розглянуто місце нових класових утворень, таких як «креативний клас» в соціальній структурі сучасного українського суспільства, та його співвідношення з середнім класом.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПРИКЛАДІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕД МЕШКАНЦІВ МІСТА ЧЕРНІГОВА

3.1. Програма дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігова)» Проблема дослідження.

У світлі значних соціальних і політичних змін останніх років, “середній клас”, став однією з улюблених тем українських ЗМІ. Втім, його роль у розвитку політичних і економічних процесів країни обговорювалась і раніше. Перш ніж оцінювати важливість соціальної групи, ми маємо дізнатися, які люди її складають та які характеристики їм притаманні.

Дослідницька робота є надзвичайно цікавою, оскільки вона може стати підґрунтям для обговорення ролі середнього класу в українському суспільстві. Середній клас часто розглядається як опору для демократичних стандартів, як незалежну групу громадян, які захищають демократію. Після подій Євромайдану, який був широко підтриманий представниками малого і середнього бізнесу, новостворені партії та політичні лідери стверджують, що їх підтримка базується на широких масах освічених людей, що займають чільне місце в українському суспільстві та є представниками його еліти.

Дискурс, що пов’язує соціальну стратифікацію з різними формами врядування, започатковано ще в часи Стародавньої Греції і “Політики” Аристотеля, де середній клас, вільний від амбіцій багатих і дріб’язковості бідних, описаний як природна ланка, яка гарантує політичну єдність.

Втім, сильний середній клас не сприяє автоматично кращому врядуванню та не є надійним захистом від корупції. Там, де певні групи у владі чи адміністрації мають необмежений доступ до ресурсів чи покладаються на

можливості держави перерозподіляти, група людей, що належать до середнього класу, не може бути незалежною, і тому не сприяє ліберальній демократії.

Отже, середній клас у багатьох країнах є захисником демократії, і може бути ним в Україні, якщо він не буде захоплений зацікавленими групами, незалежно від того, до якого суспільного класу вони належать.

Сильний середній клас, незалежний від влади та керівництва, є основою для того, щоб об'єднання незалежних і високоосвічених громадян забезпечувало контроль і співвідношення сил. Тому ця тема наразі є вкрай важливою для України. Надзвичайну цікавість становить уявлення громадян України щодо середнього класу, їх самоідентифікація.

Об'єкт дослідження: населення міста Чернігова віком від 18 років.

Предмет дослідження: уявлення населення про середній клас, його якісний та кількісний склад.

Мета дослідження: визначити чисельність середнього класу міста Чернігова та встановити його визначальні характеристики в уявленні населення.

Завдання дослідження:

- дослідити уявлення дорослого населення міста Чернігова про середній клас;
- визначити, який умовний відсоток населення відносить себе до середнього класу за допомогою суб'єктивного підходу;
- дізнатися про політичну і громадську активність представників середнього класу міста Чернігова;
- дослідити майновий стан існуючого українського середнього класу та встановити рамки середнього класу за рівнем доходів (об'єктивний підхід);
- встановити, чи можна говорити про існування українського середнього класу в його західному визначенні;
- синтезувати комбінацію заходів щодо визначення чисельності та складу середнього класу в українському суспільстві.

Інтерпретація основних понять

Середній клас — група людей, що має стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. До середнього класу, як правило, відносять таких людей, які мають високий рівень освіти і кваліфікації, і займають в суспільстві проміжне становище: між багатотою і низькооплачуваною частинами населення.

Вищий клас — соціальний клас, що стоїть на вершині суспільства і складається з найбільш багатих його членів, що мають успадкований стан, власний бізнес або володіють акціями на велику суму. Важливу роль віддають підтримці особливого способу життя і високого соціального статусу, а також економічної і політичної влади, якою представники вищого класу користуються.

Нижчий клас — соціальний клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, які з більшим чи меншим ступенем безнадійності відокремлені від суспільства в цілому, не беруть участь у його житті і не розділяють його устремлінь і успіхів.

Освіта — сукупність систематизованих знань, умінь і навичок, набутих індивідом самостійно або в процесі навчання в спеціальних навчальних закладах. Залежно від обсягу та характеру знань розрізняють початкову, основну, середню, вищу освіту, загальну та спеціальну.

Дохід — грошові або інші цінності, отримані в результаті якої-небудь діяльності за вирахунком витрат.

Рівень середнього доходу — середньо-арифметична величина, коли сумарний обсяг доходів ділиться на загальну чисельність населення.

Влада — здатність і можливість для індивіда чи групи впливати на інших людей незалежно від їх згоди чи незгоди.

Доступ до влади — рівень, спроможність особи впливати на ту чи іншу кількість людей, незалежно від їх бажання.

Особистісні характеристики — вроджені або набуті особливості характеру людини, що проявляються в її переконаннях та поведінкових звичках.

Матеріальне становище — один з показників добробуту індивіда, розрахований як сума ринкової вартості його особистого майна за вирахуванням боргів.

Престиж — визнана оточуючими перевага індивіда чи групи, що впливає з порівняння їх з іншими

Престижність професії — співвідносна оцінка суспільної значущості професії в ряді інших професій, спеціальностей, що стихійно складається в громадській думці.

Громадянська активність — форма соціальної активності, реалізованої в сфері суспільного життя.

Політична активність — форма соціальної активності, реалізованої в сфері політичної діяльності.

Структурна операціоналізація понять

Соціальнодемографічний паспорт	Структурна операціоналізація	Факторна операціоналізація
	Самоідентифікація в класовій системі	Суб'єктивні фактори віднесення до середнього класу
Стать	Вищий клас	Доступ до влади
Вік	Середній клас	Матеріальне становище
Освіта	Нижчий клас	Особистісні якості
Професія		Визначення свого місця в суспільстві
Рівень середнього доходу		Рівень громадянської та політичної активності

Гіпотези:

- основними критеріями віднесення населенням себе до середнього класу будуть - матеріальний стан та рівень доступу до влади;

- значна частина опитаних ідентифікує себе як представника середнього класу;
- значна частина опитуваних, які ідентифікують себе з середнім класом, активно приймають участь у громадському та політичному житті суспільства;
- матеріальний стан українського середнього класу буде нижчим середньо-місячного рівня доходу по Україні, та відповідатиме середньомісячному доходу в Чернігівській області;
- середній клас в Україні не відповідає класичному Західному розумінню середнього класу;
- найбільш раціональним підходом до визначення середнього класу буде комбінування суб'єктивної оцінки респондента та об'єктивних показників доходу та рівня освіти.

Обґрунтування вибіркової сукупності. Генеральну сукупність дослідження складають мешканці територіальної громади м. Чернігова віком від 18 років і старше (246 834 чол.).

Виходячи з поставлених мети і завдань для дослідження пропонується пропорційна стратифікована вибірка із загально прийнятим рівнем довіри 95 % і максимальною допустимою помилкою 7 %. У відповідності до прийнятих основних параметрів, обсяг вибіркової сукупності буде складати:

$$n = \frac{1.96^2 \cdot 0.25 \cdot 246834}{246834 \cdot 0.07 + 1.96^2 \cdot 0.25} = 203.9$$

Виходячи з того, що використання пропорційного стратифікованого відбору практично завжди впливає на помилку вибірки у бік її зменшення, то для більшої зручності округлимо обсяг вибіркової сукупності до 200 респондентів.

На початковому етапі населення м. Чернігова розділили на дві страти на основі кордонів двох районів міста – Деснянського і Новозаводського, питома вага яких по відношенню до загальної кількості мешканців складає 67,5 % і 32,5 % відповідно.

Надалі у кожному районі виділили наступні місця компактного проживання населення:

Деснянський р-н:

- вул. Рокосовського-Захисників України;
- вул. Савчука (р-н Красний міст);
- вул. П'ятницька-Київська (р-н Мегацентр);
- вул. Доценко-Бєлова-Пухова;
- вул. Мстиславська-Льотна; – р-н ЗАЗ-Ремзавод.

Новозаводський р-н:

- вул. Текстильників (р-н Шерстянка);
- вул. Гагаріна (р-н Подусівка);
- вул. Незалежності (р-н Масани).

Відбір домогосподарств планується проводити механічним маршрутним методом на основі певного кроку, розмір якого залежить від типу забудови і етажності. Так, у місцях з багатоповерховою забудовою крок складає від 4 до 7, у приватному секторі – 3. Такий підхід дозволить «розтягнути» вибірку територіально і охопити максимальну кількість домогосподарств.

У кожному домогосподарстві інтерв'юєру дозволялося опитати тільки одного респондента, хоча і надається певна свобода вибору в межах заданої квоти за статтю і віком. Причому для досягнення найвищого рівня точності, квоти обчислювалися окремо для кожного мікрорайону (Додаток А).

Збір первинної соціологічної інформації планується проводити методом інтерв'ю за місцем проживання, з використанням стандартизованої анкети, до якої інтерв'юерам додається детальна інструкція (Додаток В). Оперативність та достовірність отриманих даних забезпечується розробкою компактного бланку інтерв'ю, в якому містяться спеціальним чином сформовані запитання та варіанти відповіді на них. Кількість запитань, що вносяться у програму для статистичної обробки – 21, у тому числі соціально демографічний блок – 4 (Додаток Б).

3.2. Порівняльний аналіз результатів дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігова)» у 2016 та 2018 роках

Метою дослідження було встановити кількісний та якісний склад середнього класу міста Чернігова, дізнатись про уявлення містян стосовно їх місця в суспільстві та встановити відношення громадян до соціальної ситуації в країні.

Завданням дослідження в першу чергу було дослідити уявлення дорослого населення міста Чернігова про середній клас, встановити які характеристики та ознаки мають бути властиві та є вирішальними у віднесенні людини до середнього класу. На питання «На Вашу думку яка з п'яти ознак є вирішальною, а яка найменш важливою у віднесенні людини до середнього класу?» респонденти у 2016 та 2018 роках відповіли наступним чином (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Відповіді на питання «На Вашу думку яка з п'яти ознак є вирішальною, а яка найменш важливою у віднесенні людини до середнього класу?», %

	1. Прибуток	2. Освіта	3. Власність	4. Влада	5. Престиж
2016 рік	40%	30%	15%	9%	6%
2018 рік	47,5%	27%	16%	9,5%	0,5%

Отримані результати дають нам зрозуміти що пересічний житель міста Чернігова вирішальною ознакою віднесення людини до середнього класу вважає прибуток, освіта в уявленні населення є трохи менш важливою, а третьою ознакою зі значним відривом у відповідях є власність. Це може свідчити про те що в свідомості людей матеріальний стан громадянина є визначним критерієм його місця в суспільстві.

Що стосується динаміки змін уявлень респондентів, то можна побачити, що тенденції до визначення матеріального стану людини, як найважливіших характеристик, що характеризують місце людини в суспільстві, збереглися.

Відповіді на питання “Які характеристики та якості мають бути властиві людині щоб її можна було віднести до середнього класу?”, у 2016 році 79% респондентів обрало “Прагнення добробуту для себе і своєї родини за рахунок власної праці”, 62% - “Законослухняність”, 56% - “Високий культурний і освітній рівень”, 51% - “Самоповага та терпимість до інших”, 49% “Здоровий спосіб життя” та 43% - “Політична і громадянська активність”. В 2018 році значення виявились близькими за показниками “Прагнення добробуту для себе і своєї родини - 79%, “Законослухняність” - 57,5%, “Громадянська та політична активність” - 43,5% (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Відповіді на питання «Які характеристики та якості мають бути властиві людині щоб її можна було віднести до середнього класу?»,
%**

Характеристика	2016 рік	2018 рік
1. Прагнення добробуту для себе і своєї родини за рахунок власної праці	79%	79%
2. Законослухняність	62%	57,5%
3. Високий культурний і освітній рівні	56%	73,5%
4. Самоповага та терпимість до інших	51%	38%
5. Здоровий спосіб життя	49%	36,5%
6. Громадянська та політична активність	43%	43,5%

Необхідно відмітити, що відбулися зміни за показниками “Високий культурний та освітній рівні” - 73,5%, “Здоровий спосіб життя” - 36,5% та “Самоповага та терпимість до інших” - 38%. Дві перших ознаки показали приріст, в той час як остання зменшилась у виборі респондентів на 12%.

Ще одним завданням дослідження було визначити, який умовний відсоток населення відносить себе до середнього класу. Так, на питання “Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?” в 2016 році 62% опитаних віднесли себе до середнього класу, 38% до нижчого, жоден респондент не вважав себе представником вищого класу. В 2018 опитування показало ідентичні цифри: 61% респондентів віднесли себе до середнього класу, до нижчого – 38,5 %, а до вищого – 0,5%. (рис. 3.1)

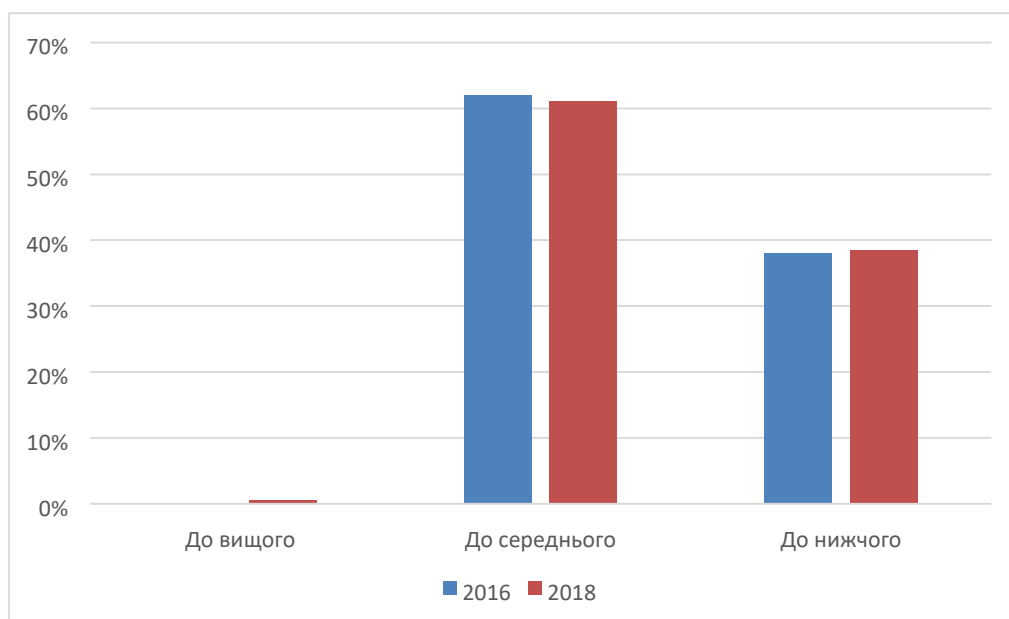

Рис. 3.1 Відсоток респондентів, що ідентифікують себе з середнім класом в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

Отримані результати підтвердили гіпотезу нашого дослідження про те що більша частина населення віднесе себе до середнього класу, в той же час не можна не помітити значний відсоток представників нижчого класу.

Серед причин віднесення себе до середнього класу його представники в 2016 році назвали наступні: 34,7% - “Дохід”, 16,3% - “Відчуття приналежності”, 12,2% - “Місце в суспільстві” і 4,1% - “Рівень життя”. В той час як 32,7% не змогли дати відповідь на це питання (рис. 3.2).

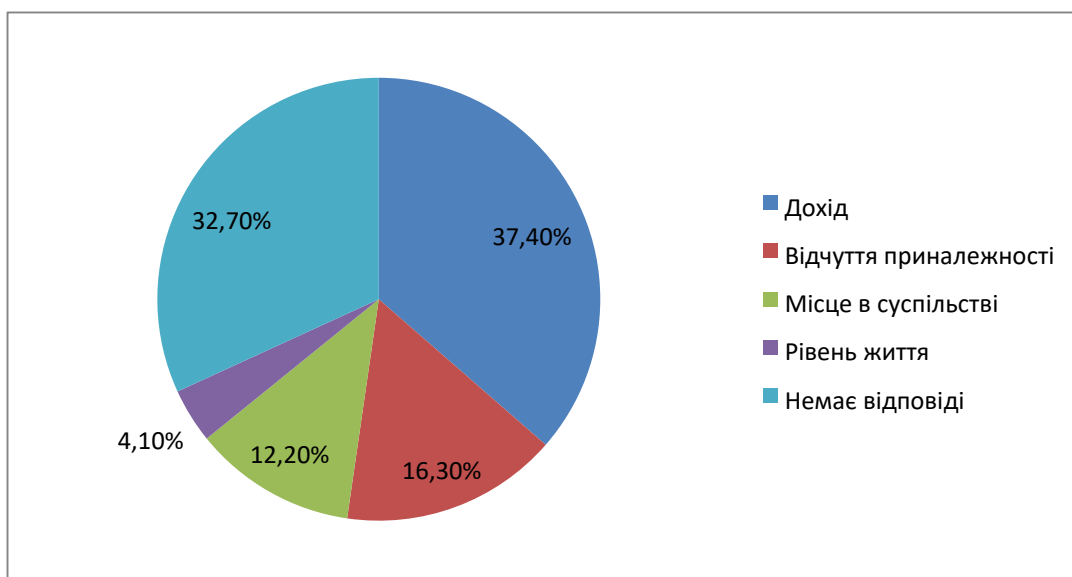

Рис. 3.2 Причини віднесення себе респондентами до середнього класу в 2016 році (дані дослідження)

Одним із завдань було також дізнатися про політичну і громадську активність представників середнього класу міста Чернігова. Тому на питання “Якою мірою Ви впливаєте на власне життя?” респонденти в 2016 році відповіли наступним чином: 36,7% - “Зовсім не впливаю”, 24,5% - “Більше середнього впливаю”, 24,5% - “Середнє впливаю” і 14,3% - “Сильно впливаю” (рис. 3.3).

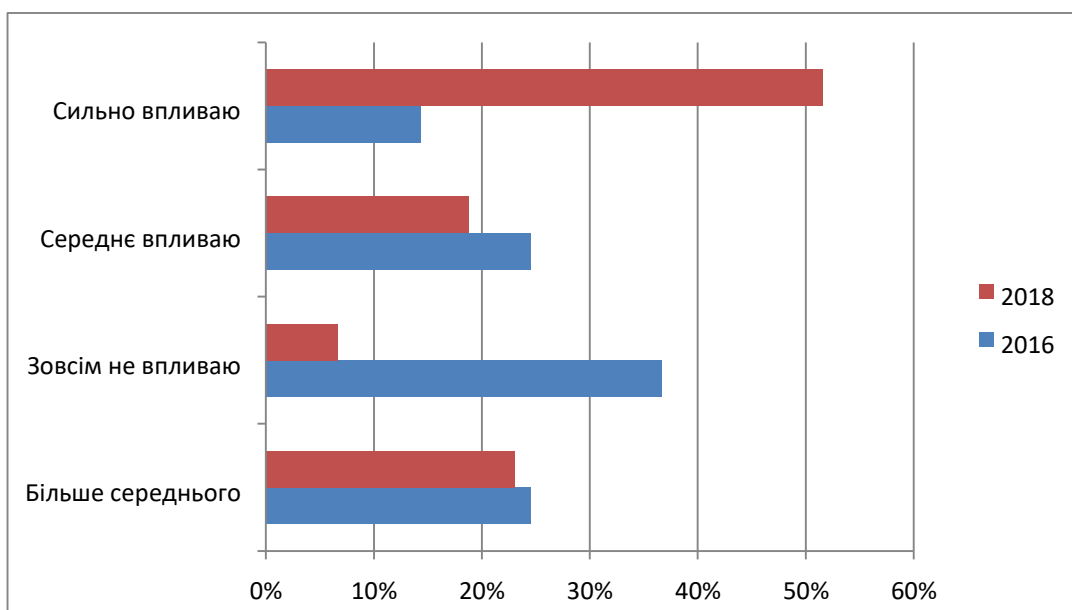

Рис. 3.3 Визначення респондентами, що ідентифікують себе з середнім класом, рівня впливу на власне життя в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

В 2018 році результати виявилися дещо іншими: 6,6% - “Зовсім не впливаю”, 23% - “Більше середнього впливаю”, 18,8% - “Середнє впливаю” і 51,6% - “Сильно впливаю” (рис. 3.3).

Отримані результати дають зрозуміти що представники умовного середнього класу, як і всі опитані респонденти в більшій мірі схильні применшувати свій особистий вплив, навіть на власне життя. Хоча потрібно відмітити, що за даними повторного опитування в 2018 році, найбільший показник був за альтернативою “Сильно впливаю” - більше половини респондентів.

В питанні “Якою мірою Ви впливаєте на місцеву владу?” ми отримали такі результати в 2016 році: 38,8% - “Більше середнього”, 32,7% - “Зовсім не впливаю” і 28,6% - “Середнє впливаю”. В 2018 році результати були наступними: 38,5% - “Більше середнього”, 34,4% - “Зовсім не впливаю” і 23,8% - “Середнє впливаю”, 3,3% - “Сильно впливаю” (рис. 3.4).

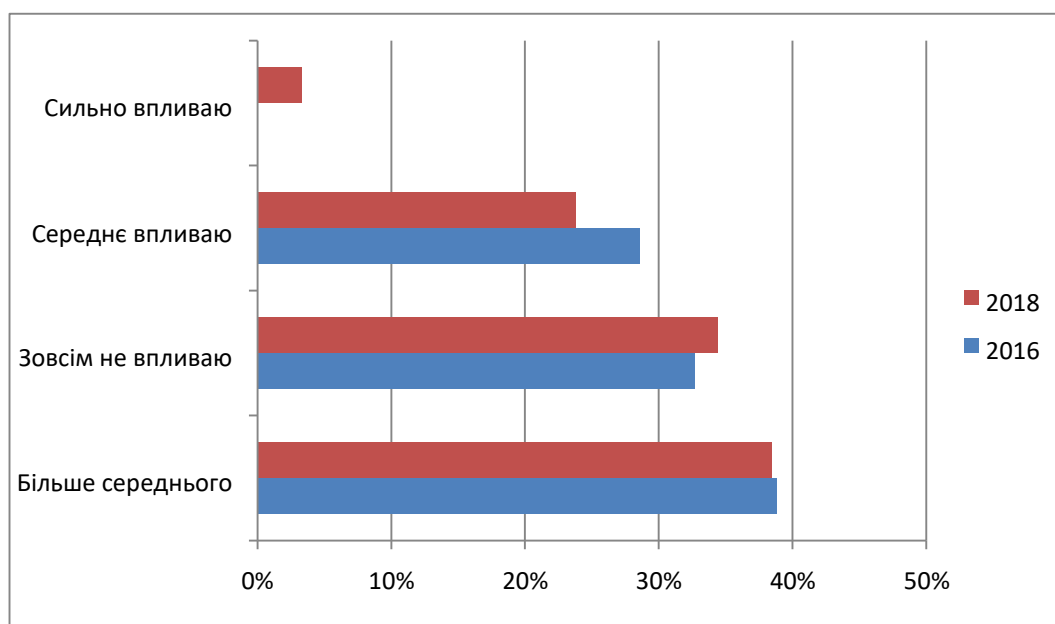

Рис. 3.4 Визначення респондентами, що ідентифікують себе з середнім класом, рівня впливу місцевої влади в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

Таким чином, можна помітити, що з'явилися респонденти, що відчують власний вплив на місцеву владу, хоча і не такий значний, як можливо було очікувати від представників середнього класу.

На питання “Якою мірою Ви впливаєте на центральну владу?” розподіл відповідей респондентів у 2016 році виглядає так: 10,2% - “Більше середнього”, 57,1% - “Зовсім не впливаю” і 32,7% - “Середнє впливаю”, жоден респондент не обрав варіанту “Сильно впливаю”. В 2018 відповіді респондентів розподілилися інакше: 4,9% - “Більше середнього”, 47,5% - “Зовсім не впливаю” і 45,9% - “Середнє впливаю”, а 1,6% - “Сильно впливаю”(рис. 3.5).

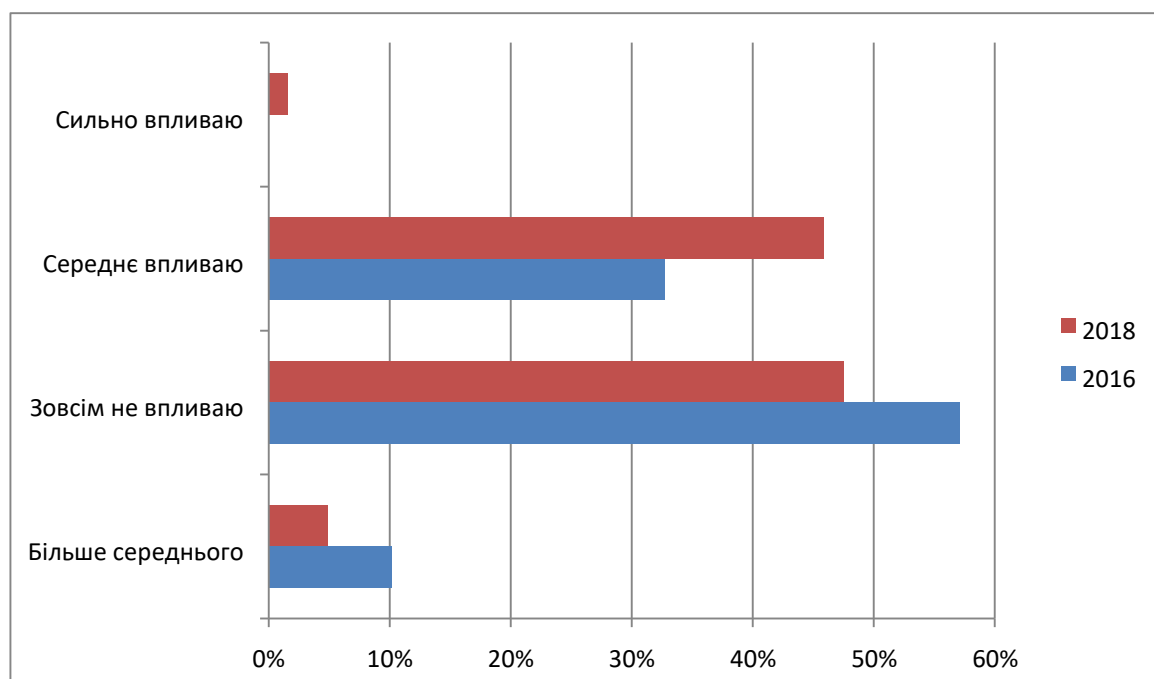

Рис. 3.5 Визначення респондентами, що ідентифікують себе з середнім класом, рівня впливу на центральну владу в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

Ці результати є критичними, адже представники середнього класу не вважають себе здатними вплинути на місцеву, а тимпаче центральну владу. Це

дає нам змогу вважати що рушійна сила суспільства відчуває власну неспроможність змінювати країну, контролювати і впливати на рішення як місцевої так і центральної влади. Тенденція відсторонення від участі в політичних і громадських процесах може поглиблюватися що в свою чергу призведе до катастрофічних наслідків.

Розподіл опитаних за питанням “Середній місячний дохід по Чернігівській області становить 3365 гривень (2016 рік) 6149 гривень (2018 рік), Ваш особистий дохід...” дає нам змогу прослідити майновий стан існуючого українського середнього класу. Так респонденти що віднесли себе до середнього класу відповіли на дане питання: 42,9% - “Знаходиться на одному рівні”, 30,6% - “Перевищує середній показник” та 26,5% - “Нижчий за середній показник” в 2016 році. В 2018 році : 26,2% - “Знаходиться на одному рівні”, 45,9% - “Перевищує середній показник” та 27,9% - “Нижчий за середній показник” (рис. 3.6).

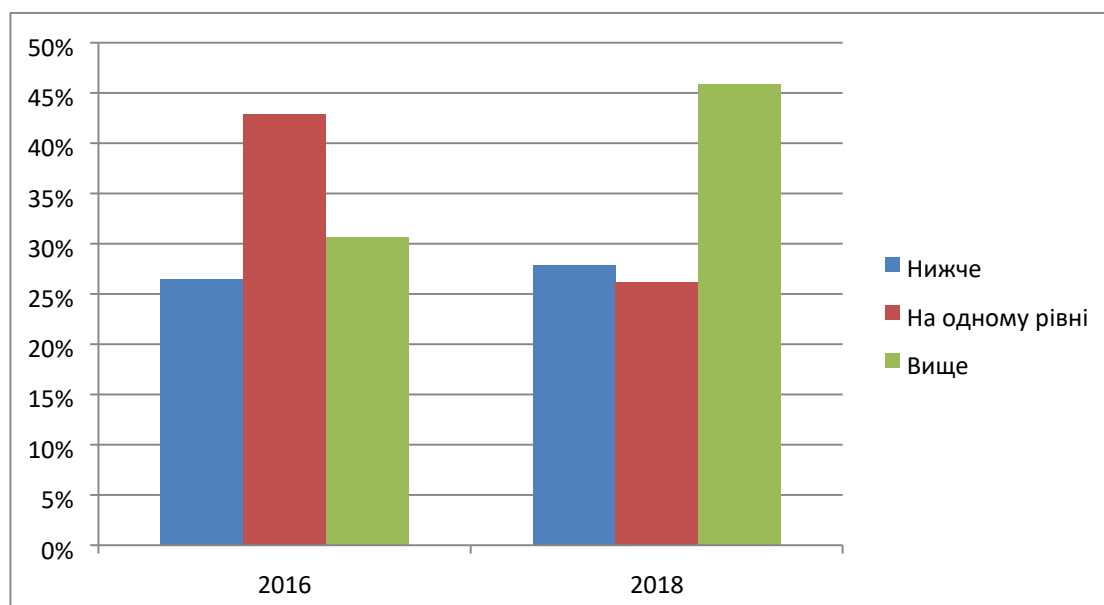

Рис. 3.6 Рівень доходів респондентів, що ідентифікують себе з середнім класом стосовно середнього рівня заробітної плати на місяць в Чернігівській області в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

Потрібно відзначити що отримані дані корелюють з даними щодо ознак які є визначальними у віднесенні людини до середнього класу, а також причини віднесення себе до середнього класу його представниками. Прибуток і дохід є

визначальними характеристиками віднесення до середнього класу в уявленні жителів міста Чернігова.

На питання “Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?” всіопитані респонденти у 2016 році відповіли: 41% - “Так”, 38% - “Ні”, 21% - “Важко відповісти”, а в 2018 році: 31% - “Так”, 47,5% - “Ні”, 21,5% - “Важко відповісти” (рис. 3.7).

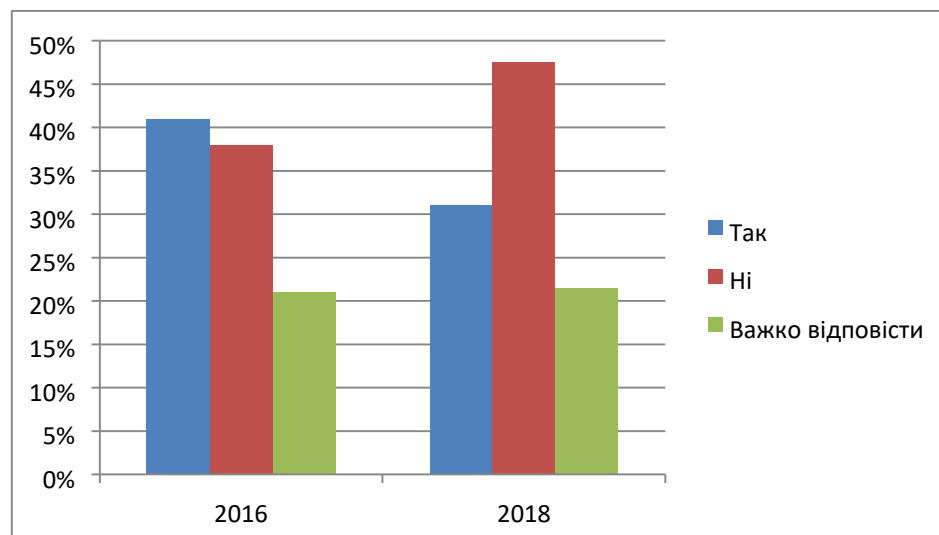

Рис. 3.7 Рівень задоволеності становищем у суспільстві в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

А результати представників середнього класу виглядають наступним чином: 55,1% - “Так”, 18,4% - “Ні”, 26,5% - “Важко відповісти”, проти 43% - “Так”, 33,6% - “Ні”, 23% - “Важко відповісти в 2018 році (рис. 3.8).

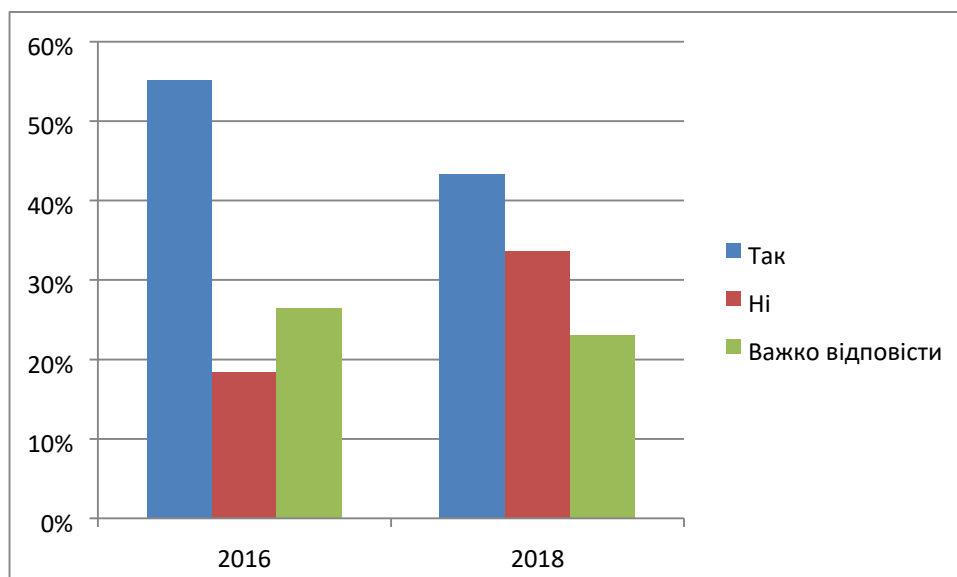

Рис. 3.8 Рівень задоволеності становищем у суспільстві респондентів, що ідентифікують себе з середнім класом в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

Що стосується питання “Як Ви вважаєте чи існує зараз соціальна перспектива в Україні?” ми отримали такі результати по всім респондентам в 2016 році: 50% - “Ні”, 23% - “Так”, 27% - “Важко відповісти”, а в 2018 році: 41% - “Ні”, 32% - “Так”, 27% - “Важко відповісти” (рис.3.9).

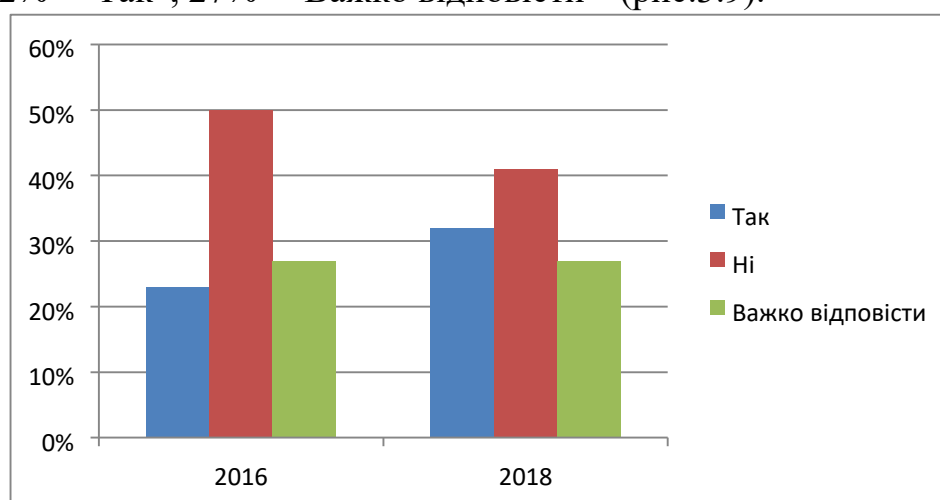

Рис. 3.9 Оцінка респондентами соціальної перспективи в Україні в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

Респонденти, що ідентифікують себе з середнім класом оцінюють наявність соціальної перспективи в Україні в 2016 році наступним: 45% - “Ні”, 31% - “Так”, 25% - “Важко відповісти”. В 2018 році відповіді розподілилися наступним чином: 30,3% - “Ні”, 45% - “Так”, 24,6% - “Важко відповісти” (рис. 3.10).

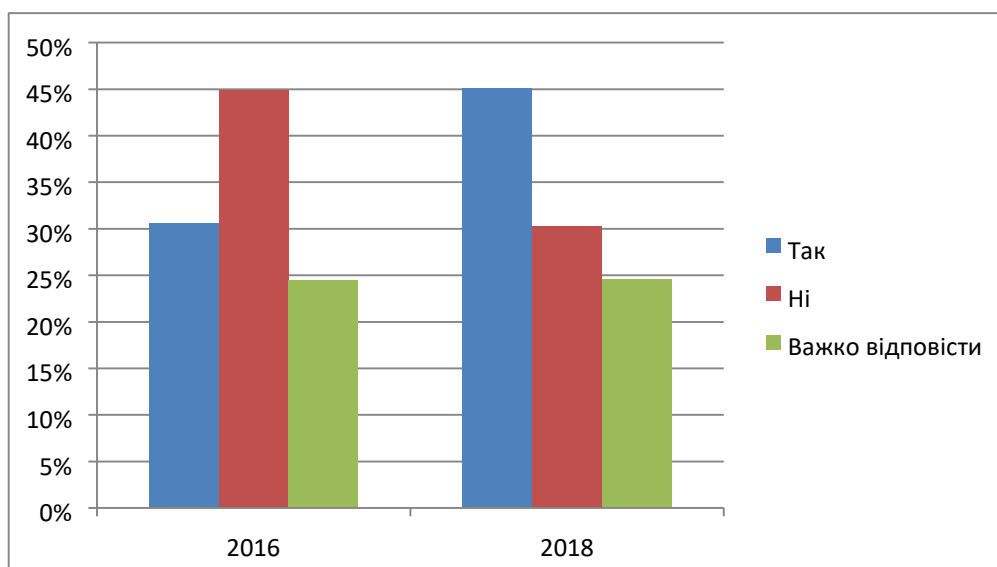

Рис. 3.10 Оцінка респондентами, що ідентифікують себе з середнім класом соціальної перспективи в Україні в 2016 та 2018 роках (дані дослідження)

І в питанні соціальної перспективи представники середнього класу виявилися більш оптимістично налаштованими, ніж всі опитані респонденти, що може пояснюватися їх ліпшим матеріальним становищем, більшим усвідомленням власної значущості для блага суспільства та країни.

Також цікавим, на нашу думку, було встановити як за соціальнодемографічними показниками виглядають представники українського середнього класу (за критерієм самоідентифікації) в місті Чернігові. Ми отримали наступні результати.

З отриманих результатів можна прослідити наступні тенденції: представники середнього класу представлені молодим населенням (табл. 3.3), в своїй переважній, а подекуди абсолютній більшості представники середнього класу мають вищу освіту (табл. 3.4), а також те, що представники середнього класу в своїй більшості працюють в приватній сфері (табл. 3.5).

Таблиця 3.3

Вік респондентів, які ідентифікують себе з середнім класом, %

Вік	2016 рік	2018 рік
18-29 років	28,6 %	27%
30-45 років	36,7 %	42,6%

46-59 років	14,3%	16,4%
60 і старше років	20,49%	13,9%

Таким чином, ми встановили: переважна кількість респондентів, що ідентифікує себе з середнім класом знаходиться в віковій категорії 30 - 45 років та мають вищу освіту. Такі дані підтверджують критеріальні ознаки виділення середнього класу на заході.

Таблиця 3.4

Рівень освіти респондентів, що ідентифікують себе з середнім класом, %

Рівень освіти	2016 рік	2018 рік
Повна середня освіта	2 %	0,8%
Середня спеціальна освіта	18,4 %	3,3%
Вища освіта	79,6 %	95,9%

За результатами дослідження характеру зайнятості респондентів, що ідентифікують себе з середнім класом, було встановлено, що переважна більшість представників суб'єктивного середнього класу задіяні в приватній сфері, що можна пояснити вищим рівнем доходів, аніж в державній та значним приватним сектором, що існує в українській економіці.

Таблиця 3.5

Сфера діяльності респондентів, які ідентифікують себе з середнім класом, %

Сфера діяльності	2016 рік	2018 рік
Працівник приватної сфери	46,9%	48,8%
Працівник бюджетної сфери	8,2%	30,3%
студент	6,1%	4,1%
Пенсіонер	26,2%	16,4%
Домогосподар(-ка)	4,1%	2,5%
Військовослужбовець	6,1%	-

Безробітний(а)	2%	-
----------------	----	---

Висновки до розділу

Ми можемо зробити висновок що на прикладі міста Чернігова неможливо вважати що в Україні існує середній клас в його західному визначенні, проте є всі підстави говорити про середній клас, властивий саме українським сучасним реаліям. Як основу виділення середнього класу ми обрали самоідентифікацію респондентами себе, як представників середнього класу (суб'єктивний підхід). Проте такий теоретичний підхід не є повним адже в ході дослідження було виявлено що в свідомості населення достатньо розмите уявлення про характеристики та якості які мають бути властиві представнику середнього класу. Зовсім не відповідають цим уявленням реальні настрої представників виділеного нами середнього класу.

Проблематичним є застосування комбінованого підходу, адже рівень доходів населення знаходиться на достатньо низькому рівні. Рівень самосвідомості, політичної та громадянської активності також досить низький. Хоча необхідно зазначити що серед представників середнього класу спостерігається тенденція до дещо вищого рівня прибутку, а також рівня політичної активності та розуміння того що відбувається в житті країни і власного місця в цих процесах.

Необхідно також звернути увагу на те що представники виділеного нами середнього класу бачать соціальну перспективу в Україні і задоволені своїм соціальним становищем значно більше, ніж інші представники суспільства, що не ідентифікують себе з середнім класом.

Згідно завдань досліджень нами було встановлено уявлення населення міста Чернігова про середній клас, його визначальні характеристики та ознаки що мають бути притаманні його представникам.

Окрім того нам вдалось визначити відсоток населення, що відносить себе до середнього класу (критерій самоідентифікації) та простежити його динаміку

на протязі 2016 - 2018 років. Таким чином ми встановили, що на протязі 2016-2018 років показники класової ідентифікації знаходилися на одному рівні, та не зазнали різких змін, так 61-62% опитаних віднесли себе до середнього класу, 38% до нижчого, та ніхто з респондентів не ідентифікував себе з вищим класом.

Також нами було встановлено рівень громадянської та політичної активності респондентів, що ідентифікують себе з середнім класом, визначено їх волю до впливу на політичні процеси та владу, як на місцях, так і на центральну. Таким чином нами було досліджено, що представники середнього класу не відчують власної значущості та змоги на значні зміни, та чим далі від них владний центр тим менш спроможні вони його контролювати.

Нами був встановлений майновий стан «суб'єктивного середнього класу», проте цей рівень був розрахований для жителів саме Чернігівської області. Адже на наше переконання концепт «середнього класу» є дещо розмитим, та в українських реаліях необхідно говорити про саме український середній клас, як про соціальний прошарок, що знаходиться по середині соціальної драбини та усвідомлює власне місце в житті країни.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

В магістерській дисертації було досліджено теоретичні, методологічні та практичні питання щодо соціальних механізмів становлення та функціонування середнього класу, в тому числі, і як частини українського суспільства в умовах модернізаційних зрушень.

Нами було проведено дослідження середнього класу на основі соціологічного, історичного та емпіричного аналізів категорії «середній клас» та визначено особливості його розвитку, а також спираючись на дані соціологічних досліджень, оцінено розміри середнього класу в Україні та на основі авторського дослідження розміри середнього класу в місті Чернігів.

Відповідно до поставленої мети в ході теоретичного та практичного аналізу ми отримали наступні висновки:

1) Простежили зародження та еволюцію категорії «середній клас», від протосоціологічного періоду наукового пізнання до сьогодення та узагальнили знання про місце середнього класу в структурі суспільства від перших згадок про середній прошарок у суспільстві. Розглядаючи розвиток роздумів про середній клас ми прослідкували еволюцію уявлень щодо складу середнього прошарку з часів перших протосоціологічних поглядів античних мислителів Аристотеля та Платона, коли в сучасній їм державі панувало рабовласництво, а демократія працювала на невеликій частині населення, філософи говорили про класовий поділ та місце в ньому «серединних людей».

З розростанням Середньовічних міст та зародженням класу торговців, що в майбутньому сформували серединний прошарок в суспільстві, філософи почали розглядати класовий поділ більш глибоко та зверталися до причин соціальної нерівності. Окрім цього, еволюційний підхід знайшов свій вияв в дослідженні роздумів про соціальну нерівність в працях філософів епох Нового

Часу та Просвітництва, серед яких ми приділили увагу Дж. Локку та ЖанЖаку Руссо.

Розглядаючи теорії класової стратифікації К. Маркса та М. Вебера, ми встановили витoki теорії класової ідентифікації в соціологічній теорії. В той час як марксизм вбачав основу класового поділу в доступі до засобів виробництва та експлуатації, що з неї витікає, веберіанство за основу поділу суспільства розглядав розширений поділ суспільства, ще й на основі показників майстерності та кваліфікації. Саме ці теорії склали базу подальшого вивчення та розвитку теорії класів.

Так, вони знайшли свій розвиток в концепціях Дж. Голдторпа та Е. Райта в їх моделях класового поділу з точки зору неомарксизму та нововеберіанства. Окрему увагу було приділено розгляду середнього класу в ХХ столітті, як в США так і в Західній Європі шляхом вивчення праць М. Арчер, Дж. Блау, М. Севедж, Р. Льюїс, Дж. Коул, М.Ківінена, М. Гальвбакса та Е.Гоулднера, що розвивали теорії поділу суспільства, та виділяли нові ознаки.

2) Були визначені основні теоретико-методологічні підходи до аналізу соціальної структури суспільства в соціологічних теоріях другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та місця в ній середнього класу. Основним блоком дослідження теоретичних доробків сучасних соціологів стало вивчення сучасного місця середнього класу в структурі суспільства, та розгляд перспектив його трансформацій в контексті світ-системного підходу на визначення майбутнього розвитку капіталізму. Таким чином, майбутнє виглядає дещо загрозливим, адже на сучасному етапі спостерігаються процеси поглиблення прірв між нижчим та вищим середнім класами, що в свою чергу веде до підвищення соціальної напруги. Центри світової економіки зміщуються на захід, тому в майбутньому ми можемо спостерігати зміну парадигми в залежності від культурних та національних особливостей. Чи не провідну роль в ХХІ столітті відіграють інформаційні технології, що теж неабияк вплинули на класову систему, шляхом

виділення та появи нових класів в суспільстві, які мають значний вплив на контекст розгляду середнього класу.

3) Розглянуто основні тенденції функціонування середнього класу в світі та в Україні. Простежуючи динаміку функціонування класових утворень в Україні ми дійшли до висновків, що класова самоідентифікації українців за останні 26 років зазнала змін в контексті державної політики та соціальноекономічних змін, що відбувалися в державі. Уявлення громадян про середній клас та його значення для держави та суспільства розмиті. Українці радше ідентифікують себе з середнім класом через небажання відчувати себе гіршим, або кращим за інших. За даними «Моніторингових досліджень Інституту НАН України» з середини 1990-х років до сьогодення показники середнього класу в Україні за критерієм самоідентифікації демонструють великі значення. В той же час за показниками майнового стану українці за власними оцінками та за даними офіційної статистики живуть у злиднях. Таким чином неможливо говорити про існування в Україні середнього класу в його «західному еквіваленті».

Таким чином при вивченні середнього класу в Україні науковці стикаються зі значним колом проблем, середній клас важко піддається вимірюванню та ідентифікації. Вихід для вирішення цих проблем соціологи вбачають в застосуванні синтезу якісної та кількісної методологічних парадигм та адаптацією класових моделей під українські економічні, соціальні та політичні умови.

4) В ході проведення та аналізу результатів соціологічного дослідження «Середній клас в структурі українського суспільства (на прикладі міста Чернігів)» в 2016 – 2018 роках, нами були з'ясовані основні тенденції формування середнього класу в Україні в одному з обласних центрів країни. Суб'єктивний підхід до визначення середнього класу продемонстрував свою неспроможність відбивати реальну ситуацію в українському суспільстві, його використання можливе лише при залученні до аналізу об'єктивних факторів

(дохід, рівень освіти, власність). При значних показниках віднесення респондентами себе до середнього класу їх економічне, майнове та соціальне становище залишається на критично низькому рівні. Такі тенденції унеможливають подальший сприятливий розвиток як суспільства так і країни без влучного реформування державним апаратом економічної сфери, які б допомогли поліпшити майновий стан населення, що буде супроводжуватися реформами соціального спрямування. Ми можемо зробити висновок що на прикладі міста Чернігова неможливо вважати що в Україні існує середній клас в його західному визначенні, проте є всі підстави говорити про середній клас, властивий саме українським сучасним реаліям.

5) За основу виділення середнього класу ми обрали самоідентифікацію респондентами себе, як представників середнього класу. Однак такий підхід не є повним, адже в ході дослідження було виявлено що в свідомості населення достатньо розмите уявлення про характеристики та якості які повинні бути властиві представнику середнього класу. Зовсім не відповідають цим уявленням реальні настрої представників виділеного нами середнього класу. Так, респонденти, що ідентифікують себе з середнім класом характеризуються невеликими показниками оцінки власного впливу на місцеву та центральну владу. Необхідно також звернути увагу на те що представники виділеного нами середнього класу бачать соціальну перспективу в Україні і задоволені своїм соціальним становищем на значно вищому рівні, аніж інші представники суспільства, що не ідентифікують себе з середнім класом.

6) Згідно завдань досліджень нами було встановлено уявлення населення міста Чернігова про середній клас, його визначальні характеристики та ознаки що мають бути притаманні його представникам. Окрім того нам вдалось визначити відсоток населення, що відносить себе до середнього класу (критерій самоідентифікації) та простежити його динаміку на протязі 2016 - 2018 років. Таким чином ми встановили, що на протязі 2016-2018 років показники класової ідентифікації знаходилися на одному рівні, та не зазнали різких змін,

так 61-62% опитаних віднесли себе до середнього класу, 38% до нижчого, та ніхто з респондентів не ідентифікував себе з вищим класом.

Такі високі показники можна пояснити не бажанням респондентів вважати себе гіршими або кращими за інших та слабким уявленням про місце та значення середнього класу в суспільстві.

7) Окрім того, нами були синтезовані критеріальні ознаки середнього класу в структурі сучасного українського суспільства, а саме саомідентифікація респондентами себе, як представників середнього класу та рівні їх доходів та освіти. Немоżliвим, проте є застосування комбінованого підходу, адже рівень доходів населення знаходиться на достатньо низькому рівні, порівняно з Заходом.

Таким чином доцільно говорити про середній клас в Україні, використовуючи національні особливості. Рівень самосвідомості, політичної та громадянської активності представників середнього класу також досить низький. Хоча, необхідно зазначити, що серед представників середнього класу спостерігається тенденція до дещо вищого рівня прибутку, а також рівня політичної активності та розуміння того що відбувається в житті країни і власного місця в цих процесах. Нами був встановлений майновий стан «суб'єктивного середнього класу», проте цей рівень був розрахований для жителів саме Чернігівської області. Адже на наше переконання концепт «середнього класу» є дещо розмитим, та в українських реаліях необхідно говорити про, саме український середній клас, як про соціальний прошарок, що знаходиться в середині соціальної драбини та усвідомлює власне місце в житті країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Archer M., Class Formation in Nineteenth-Century America: The Case of the Middle Class / M. Archer J. Blau. // Annual Review of Sociology. 1993. Vol. 19. P. 3-22.
2. Barry J. The Middling Sort of People. Themes in Focus / James Barry. – London: Palgrave, 1994. – 282 p.
3. Bradshaw J. A scheme to prevent the running of Irish wools to France: and Irish woollen goods to foreign countries. By a Merchant of London. / James Bradshaw, 2012.
4. Cole G.D.H. The Conception of the Middle Classes /G. D. H. Cole // British Journal of Sociology. 1950. Vol. 1, № 4. P. 276.
5. Goldthorpe J.H., McKnight A. The economic basis of social class /J. H. Goldthorpe, A. McKnight // Sociology Working Papers. University of Oxford, 2003
6. Kochhsr R. Through an American lens, Western Europe's middle classes appear smaller [Електронний ресурс] / Rakesh Kochhsr // LIS Working Paper Series 702. – 2017. – Режим доступу: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/169262/1/702.pdf>.
7. Lewis R., Maude A. The English Middle Classes / R. Lewis, A. Maude. The English Middle Classes // N. Y.: Alfred. A. Knopf, Inc., London – 1950.
8. Reeves R. V. Private Education, Social Class, and Social Mobility [Електронний ресурс] / Richard V. Reeves // Brookings. – 2013. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/blog/socialmobilitymemos/2013/11/22/private-education-social-class-and-social-mobility/>
9. Reeves R. V., Joo N. The glass barrier to the upper middle class is hardening [Електронний ресурс] / Reeves, N. Joo // Brookings. – 2016. –

Режим доступа:

<https://www.brookings.edu/blog/socialmobilitymemos/2016/05/11/the-glass-barrier-to-the-upper-middle-class-ishardening/>

10. Savage M., Barlow J., Dickens P., Fielding T.. Property, Bureaucracy and Culture: Middle-class Formation in Contemporary Britain./ M. Savage, J Barlow., P. Dickens, T. Fielding // L.; N. Y. : Routledge, 1992.

11. The American Middle Class Is Losing Ground [Электронный ресурс] // Pew Research Center. – 2015. – Режим доступа: <http://www.pewsocialtrends.org/2015/12/09/the-american-middle-class-islosing-ground/#fn-21084-1>.

12. Walton P. IDEOLOGY AND THE MIDDLE CLASS IN MARX AND WEBER / Paul Walton., 1971. – 389-394 p. – (Sociology). – (Vol. 5; 3).– Режим доступа до ресурсу: . <http://www.jstor.org/stable/42851098>.

13. Wright E.O., Martin B. The Transformation of American Class Structure 1960–1980 / E.O. Wright, B. Martin // American Journal of Sociology. 1987. Vol. 93, № 1

14. Wright E.O. Approaches to Class Analysis / E. O. Wright. Approaches to Class Analysis // Cambridge University Press, 2005. - 212 p.

15. Аристотель. Политика / Аристотель. Сочинения: В 4 томах. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376–644.

16. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и стоки нашего времени / Пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана. - М.: Издательский дом "Территория будущего", 2006. (Серия "Университетская библиотека Александра Погорельского") – 472 с

17. Беляева Л.А. И вновь о среднем классе / Л.А. Беляева / Социологические исследования. 2007. № 5. С. 15-20.

18. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммануил Валлерстайн; [Пер. с англ. под. ред. Б Л. Иноземцева]; Центр исследований постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.

19. Вебер М. Основные понятия социальной стратификации / М. Вебер / Социологические исследования. 1994. № 5. С. 150-156. , с.154
20. Голенкова З.Т. Социальное расслоение и социальная мобильность / З. Т. Голенкова. М.: Норма, 1999. 420 с. , с. 42-43
21. Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики. / К. Грищенко, Т. Рудницька //– Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 46–59.
22. Доценко А. Креативний клас – який може змінити майбутнє України. Важливість креативного та середнього класів для розвитку економіки України. Ліга. Блоги. 2017. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/adotsenko/article/27830>
23. Еврипид. Молящие / Еврипид. Трагедии: В 2 томах. Т. 1. — М.: Ладомир; Наука, 1999. — С. 502—546.
24. Есть ли будущее у капитализма? / [И. Валлерстайн, Р. Коллинз, М. Манн, Г. Дерлуг'ян, К. Калхун] [Сборник статей]. — М.: Издво Института Гайдара, 2015. — 320 с.
25. Заславская Т. И. Стратификация современного российского общества / Т. Заславская / Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. 1996. № 1. С. 3-15.
26. Кивинен М. Перспективы среднего класса / М. Кивинен / Социологический журнал. 2006. № 2. С. 13—16.
27. Коваліско Н.В. Якісні методи дослідження соціальностратифікаційних утворень на регіональному рівні // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2005. — С. 343-345.
28. Коллинз Р. Средний класс без работы: выходы закрываются / Р. Коллинз // Сборник: Есть ли будущее у капитализма?: пер. с англ. /И.

Валлерстайн и др. - М.: Ин-т Гайдара, 2015. – с. 61-110.

29. Кузьменко Т. Український середній клас та його перспективи в контексті соціальних трансформацій / Т. Кузьменко // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. - 2006. - Вип. 32. - С. 364-378. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_32_23

30. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в современном обществе. Попытки западной социологии./ О. Д. Куценко – Х.: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2000. – 316 с.

31. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Джон Локк. – Москва: Мысль, 1988. – 445 с.

32. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Т. 37.,– с. 419.

33. Маркс К. Капитал. Т. 1.– Соч. – 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1960. – 907 с.

34. Маркс К. Сочинения: в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. М.: Политиздат, 1986. Т. 4. 505 с.

35. Михайлева Е.Г. Модификация ресурсной базы в современных обществах: попытка осмысления в контексте стратификационных практик социальных субъектов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2005. – С. 111-117.

36. Оксамитна С. Динаміка соціально-класової самоідентифікації населення України / С. Оксамитна, С. Стукало // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. - 2014. - Вип. 1(1). - С. 211-218.

37. Оксамитная О., Бродская С. Социальный класс как фактор дифференциации жизненных шансов // Социология: тория, методи, маркетинг. – 2004. - № 4. – С. 24-42.

38. Радаев В. Формирование мифа о бреднем классе в посткоммунистической России. – Средний класс в России: проблемы и

перспективы (Е.Гайдар и др.) / В. Радаев, ИЭППП, 1998, с. 23.— [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/18706.html>

39. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Жан-Жак Руссо. — М, 2017. — 166 с.

40. Рябіка В. Формування середнього класу в умовах сучасного суспільного розвитку / В. Рябіка // Політичний менеджмент — 2004. — № 3. — С. 3-9.

41. Савчинський Р. Методологія багатовимірного стратифікаційного аналізу суспільства/Р. Савчинський // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2005. — С. 98-101.

42. Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах. — Україна — 2002 / Ю.Саєнко // Моніторинг соціальних змін (за ред. В. Ворони, М. Шульги), Інститут соціології НАН України, 2002, - 67с.

43. “Середній клас в Україні: критерії ідентифікації” Бібліотека Центру Разумкова. — 2014. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/1416488104_file.pdf.

44. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы / Е.В. Симончук. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.

45. Симончук Е.В.Средний класс: украинские реалии / Е.В. Симончук // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.А. Макеева. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. — С. 116–163.

46. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеева.— К., 2006. — С. 209–243, 215–218

47. Собуцький М. Сучасність класу / Журнал «Спільне», № 4: Класова експлуатація та класова боротьба, 2012.– [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/suchasnist-klasu/>
48. Телин К. Злое майбутнє нудного капіталізму / К. Телин // Открытая левая. – 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://openleft.ru/?p=6293>
49. Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації: навчальний посібник / П. В. Кутуєв, О. В. Богданова, М. І. Клименко, Т. В. Коломієць [та ін.] ; НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського». – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2014. – 220 с.
50. Тихонова Н.Е. Средний класс: теория и реальность / Н.Е. Тихонова, С.В. Мареева. – М. : Альфа-М, 2009. – 320 с.
51. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. М.: ИНФРА-М, 1991. 360 с.
52. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д. екон. н. В.М.Ворона, д. соціол. н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с.
53. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. – 550 с.
54. Флорида Р. Креативный класс / Р. Флорида. М.: Норма, 2007.
55. 300 с.
56. Хальбвакс М. Характеристики средних классов / М. Хальбвакс / Социальные классы и морфология. М.: Институт экспериментальной социологии, 2000. С. 150-156.
57. Шестаковський О.П. Базові культурні особливості
58. українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку : наукова доповідь / О.П. Шестаковський, Є.В. Білоус ; за ред. О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2015. – 36 с.

ДОДАТКИ

Додаток А. Розподіл населення м. Чернігова за статтю і віком (200 респондентів)

Стать	Вік та кількість осіб				Усього
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше	
Чоловіки	26	34	14	16	90
Жінки	22	38	20	30	110

Деснянський р-н – 67,5 % – 135 респондентів (6 інтерв'юерів)

Вул. Рокосовського-Захисників України

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	2	2
Жінки	3	4	2	3

Вул. Савчука (р-н Красний міст)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	3	2	2
Жінки	3	4	2	3

Вул. П'ятницька-Київська (р-н Мегацентр)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	2
Жінки	3	4	2	4

Вул. Доценко-Белова-Пухова

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше

Чоловіки	3	4	1	1
Жінки	2	4	2	5

Вул. Мстиславська-Льотна

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	1
Жінки	2	5	3	3

Р-н ЗАЗ-Ремзавод

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	1	2
Жінки	2	5	3	3

Новозаводський р-н – 32,5 % – 65 респондентів (3 інтерв'юери)

Вул. Текстильників (р-н Шерстянка)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	2	3	2	2
Жінки	3	4	2	3

Вул. Гагаріна (р-н Подусівка)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	2	2
Жінки	2	4	2	3

Вул. Незалежності (р-н Масани)

Стать	Вік та кількість осіб			
	18–29р.	30–45р.	46–59р.	60р. і старше
Чоловіки	3	4	2	2
Жінки	2	4	2	3

Додаток Б. Бланк інтерв'ю соціологічного дослідження на тему: “Середній клас в структурі сучасного українського суспільства”

Доброго дня!

Ми проводимо вивчення думки населення щодо середнього класу в українському суспільстві. Для цього ми пропонуємо Вам прийняти участь в опитуванні. Нам не потрібно знати Ваші особисті дані, тому ми гарантуємо Вам повну анонімність і конфіденційність.

Ми будемо вдячні, якщо Ви приділите нам 6 хвилин часу і відповісте на наші запитання.

1. Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?					
1. Так		2. Ні		3. Важко відповісти	
2. Як Ви вважаєте чи існує зараз соціальна перспектива в Україні?					
1. Так		2. Ні		3. Важко відповісти	
3. Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?					
1. До вищого		2. До середнього		3. До нижчого	
4-7. На Вашу думку яка з п'яти ознак є вирішальною, а яка є найменш важливою в віднесенні людини до середнього класу? (де 1 — найважливіша, 5 — найменш важлива)					
	1	2	3	4	5
4. Освіта					
5. Престиж					
6. Прибуток					
7. Влада					
8. Власність					
9. Які характеристики та якості мають бути властиві людині, щоб її можна було віднести до середнього класу? (відмітити всі прийнятні варіанти)					

9. Високий культурний і освітній рівні				
10. Прагнення добробуту для себе і своєї родини за рахунок власної праці				
11. Самоповага та терпимість до інших				
12. Законослухняність				
13. Здоровий спосіб життя				
14. Громадянська і політична активність				
15. Середній місячний дохід в лютому 2018 року по Чернігівській області становив 6149 гривень, Ваш особистий місячний дохід...				
1. Нижчий за середній показник.				
2. Знаходиться на одному рівні з середнім показником.				
3. Перевищує середній показник.				
16-18. Якою мірою Ви впливаєте на...?(за чотирьохбальною шкалою, де 1— зовсім не впливаю, а 4— сильно впливаю)				
16. Власне життя	1. Зовсім не впливаю	2. Середнє впливаю	3. Більше середнього	4. Сильно впливаю
17. Місцеву владу	1. Зовсім не впливаю	2. Середнє впливаю	3. Більше середнього	4. Сильно впливаю
18. Центральну владу	1. Зовсім не впливаю	2. Середнє впливаю	3. Більше середнього	4. Сильно впливаю

Соціально-демографічний паспорт

19. Ваша стать			
1. Чоловіча		2. Жіноча	
20. Вік			
1. 18 - 29 років	2. 30- 45 років	3. 46 -59 років	4. 60і старше
21. Освіта			

1. Середня	
2. Середня спеціальна	
3. Вища/неповна вища	
22. Характер зайнятості:	
1. Працівник приватної сфери	5. Домогосподарка
2. Працівник бюджетної сфери	6. Військовослужбовець, співробітник СБУ, поліції
3. Студент	
4. Пенсіонер(ка)	7. Безробітний (а)

Дякуємо за участь!

Додаток С. Інструкція інтерв'юерам.

Шановний інтерв'юер! Ви є учасником соціологічного дослідження, мета якого вивчення уявлення населення міста Чернігова про середній клас.

Під час опитування саме інтерв'юер є основним виконавцем робіт і забезпечує якість кінцевих результатів дослідження. Від Вашої сумлінності і відповідальності залежать повнота і точність обліку думок різних груп населення.

Загальні зауваження.

Дослідження здійснюється методом формалізованого інтерв'ю, при якому інтерв'юер строго дотримуючись тексту бланка інтерв'ю і вимог даної інструкції усно задає питання опитуваному і власноруч фіксує його відповіді або обводючи кружками номери відповідних позицій, або записуючи відповіді словами на спеціально відведених для цього місцях (лінійках).

1. Всі записи в анкеті робляться тільки ручкою і повинні бути чіткими і розбірливими. При цьому слід використовувати чорнило або пасту темного кольору і акуратно обводити цифри альтернатив.

2. При роботі за описаним методом головне завдання інтерв'юера полягає в тому, щоб зафіксувати справжню, неспотворену, ніяк і нічим не спровоковану і не підказану позицію респондента. Це означає, що в ході опитування інтерв'юер повинен усунути або звести до мінімуму вплив негативних факторів. Виходячи з цих вимог, інтерв'юер повинен:

- по можливості виключити на час опитування контакти респондента зі сторонніми особами, обговорення з ними змісту запитань і відповідей. В анкеті повинно бути зафіксовано тільки особиста думка респондента;
- у всіх випадках, крім спеціально обумовлених, при формулюванні питань повністю виключити будь-які підказки можливих відповідей, яких немає

в самому формулюванні. Варіанти відповідей пропонуються респонденту в тих випадках, коли ця ситуація передбачена в самому формулюванні питання;

- ототожнювати думка, виражена респондентом у вільному,

оригінальному висловлюванні, з тієї чи іншої кодової позицією анкети;

- фіксувати відповіді на відкриті питання, по можливості строго дотримуючись лексики респондента. Якщо респондент не цілком ясно виклав свою думку, слід попросити його уточнити висловлювання;

- при виникненні у респондента утруднень, пов'язаних з розумінням лексики, сенсу формулювань питання і варіантів відповіді, інтерв'юер повинен повторити формулювання, не вдаючись до їх власної інтерпретації, тлумачення. Якщо і при повторному формулюванні питання, варіантів відповіді респондент явно важко або відмовляється відповідати, необхідно використовувати відповідні кодові позиції: «Важко відповісти», «Не знаю», «Відмова від відповіді». Разом з тим інтерв'юер не повинен сам пропонувати ці варіанти відповіді.

3. Поряд з формулюваннями питань і супроводжуючих їх варіантів відповідей в анкеті містяться також різного роду технічні рамки, які стосуються суто до інтерв'юера і мають на меті підказати йому деякі суттєві деталі проведення інтерв'ю.

4. Зміст анкети і особливості проведення інтерв'ю повинні бути ретельно вивчені інтерв'юером до початку польових робіт і враховуватися в процесі опитування. Будь-яке порушення вказівок до заповнення анкети є грубою помилкою, що призводить до зниження якості польових робіт.

Вступна частина опитування

Інтерв'юеру слід перш за все представитися і повідомити про мету свого візиту. Приблизний текст вступної бесіди пропонується в анкеті. Композиція вступної бесіди може змінюватися інтерв'юером в залежності від конкретної ситуації.

Завдання інтерв'юера при знайомстві з респондентом створити доброзичливу, спокійну атмосферу для майбутньої розмови, переконати у важливості і необхідності участі в опитуванні саме даної людини. Можливо, респонденту слід пояснити, що дослідження проводиться за спеціальним науково розробленим методом, завдяки якому в опитування включаються всі жителі м Чернігова, що розрізняються за статтю та віком.

В разі категоричної відмови респондента від участі в опитуванні інтерв'юер повинен висловити жаль, вибачитися за заподіяне занепокоєння і попрощатися. Однак, такого роду випадки повинні бути зведені до мінімуму.

Пояснення до структури анкети і окремих питань

В анкеті абсолютна більшість питань побудовано за принципом шкал, які за своїм характером є строго, альтернативними. Тобто респондент повинен вибрати лише одну відповідь.

Особливості окремих запитань

Запитання 9. Із запропонованих альтернатив респондент повинен вибрати всі можливі відповіді.

Процедура вибірки

Відбір домогосподарств повинен проводитися механічним шляхом на основі певного кроку. В місцях з багатоповерховою забудовою, крок становить 4, в приватному секторі - 3.

Тобто опитування має проводитися в кожній 4-ій квартирі, в кожному 3му будинку.

Якщо в домогосподарстві, яке визначилося кроком, нікого не було вдома, необхідно продовжити відлік кроку, не змінюючи його розмір.

У кожному домогосподарстві інтерв'юеру дозволяється опитати тільки одного респондента, хоча і дозволяється якась свобода вибору в межах заданої квоти за статтю та віком.

Завершення роботи

Після виконання всього обсягу завдання інтерв'юер повинен особисто здати роботу керівнику польового етапу. Комплект здаються матеріалів включає в себе:

- заповнені анкети;
- заповнені бланки пошуку респондентів;
- невикористані, запасні бланки документів.